Rob Riemen

Nobleţea spiritului

un ideal uitat

Curtea veche

CONSTELAȚII

Colecție inițiată și coordonată
de
VLADIMIR TISMĂNEANU

Această lucrare a apărut cu sprijinul
Nederlands Literair Productie-en Vertalingenfonds

ROB RIEMEN este fondator și președinte al Institutului Nexus, un centru internațional de reflecție intelectuală, animator al dezbaterii culturale și filosofice occidentale; editor al revistei *Nexus*. *Nobilitatea spiritului. Un ideal uitat* a fost tradusă în engleză și în spaniolă, bucurându-se de o apreciere deosebită în cercurile intelectuale din Europa și Statele Unite.

ROB RIEMEN

Nobleţea spiritului
Un ideal uitat

Argument de Vladimir Tismăneanu

Postfaţă de Horia-Roman Patapievici

Traducere din limba neerlandeză de
Gheorghe Nicolaescu

Curtea Veche

BUCUREŞTI, 2008

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
RIEMEN, ROB
Noblețea spiritului : un ideal uitat / Rob Riemen ;
trad.: Gheorghe Nicolaescu ; pref.: Vladimir Tismăneanu ;
postf.: Horia-Roman Patapievici. - București : Curtea Veche
Publishing, 2008
ISBN 978-973-669-671-8

I. Nicolaescu, Gheorghe (trad.)
II. Tismăneanu, Vladimir (pref.)
III. Patapievici, Horia-Roman (postf.)

821.112.5-4=135.1

Coperta: GRIFFON AND SWANS
www.griffon.ro

Copyright © 2008 by Rob Riemen
All rights reserved

CURTEA VECHE PUBLISHING, 2008
pentru prezenta versiune în limba română

ISBN 978-973-669-671-8

În viață, dacă cineva vrea să înțeleagă, să înțeleagă într-adevăr cum stau lucrurile pe lumea asta, trebuie *să moară măcar o dată. Și atunci, dacă așa e legea, mai bine să moară tânăr, când mai are încă timp înainte să se ridice și să învie.*

Giorgio Bassani, *Grădinile Finzi-Contini*

Pentru

Kirsten
Viața mea, iubirea mea

Lisette
Un înger

Margriet
O prietenă pentru toată viața

Argument

Un manifest antinihilist

Scriu aceste rânduri din convingerea că gânditorul olandez Rob Riemen este un subtil comentator al tensiunilor modernității. Riemen este președintele Nexus Institute, o distinsă instituție care are ca scop încurajarea dialogului asupra unor subiecte precum moștenirea Iluminismului, rădăcinile totalitarismului, prezența Răului in istorie, pericolele cu care se confruntă societatea deschisă și viitorul acesteia, rolul religiei într-o lume în continuu proces de secularizare și dezvrăjire și paradigma latentă a umanismului european. Cele 50 de volume ale jurnalului cu nume omonim Institutului reprezintă o importantă contribuție la evidențierea principalelor problematici intelectuale ale timpului nostru. O simplă enumerare a unora dintre numele care au contribuții în aceste volume mi se pare edificatoare: George Steiner, Leszek Kołakowski, Mario Vargas Llosa, Leon Wieseltier, Michael Ignatieff, Moshe Idel, Adam Zagajewski, Jurgen Habermas, Tzvetan Todorov, Benedetta Craveri, Allan Janick, Pierre Manent, Francis Fukuyama. Am avut privilegiul de a participa la două conferințe Nexus și de a publica articole în această onorantă companie.

Riemen ne oferă o carte excelent argumentată și informată. Într-o epocă în care relativismul amenință să

elimine distincția esențială dintre Bine și Rău, Riemen propune o reevaluare lucidă a tradițiilor intelectuale care sunt fundamentul gândirii antiautoritare (de la Socrate și Spinoza la Herzen și Leone Ginzburg). Cartea este un manifest împotriva capitulării morale și un apel pentru rezistența spiritului în raport cu diversele încarnări ale demonismului nihilist. Ea este rodul activității neobosite a lui Riemen în cadrul Institutului, ca organizator al unora dintre cele mai profunde și fascinante dezbateri filosofice ale Europei contemporane. Aș include fără ezitare acest volum în programa cursului meu de „Teorie politică marxistă și postmarxistă" sau al seminarului „Comunism, fascism și liberalism" Un astfel de text se încadrează perfect în tradiția gândirii cultural-politice critice pentru care personal am o imensă prețuire; mă gândesc la autori precum Hannah Arendt, Nicola Chiaromonte, Ernest Gellner, Dwight Macdonald, Lionel Trilling. Mă gândesc, desigur, la Raymond Aron și Isaiah Berlin.

Principalul obiectiv al autorului este acela de a propune o abordare polemică, filosofică și poetică a necesității de a regândi și de a repune în drepturi libertatea și demnitatea ca premise fundamentale ale perioadei posttotalitare. Lucrarea este inspirată de neliniștea morală față de fragmentarea (aș spune chiar pulverizarea) valorilor umaniste într-un timp dominat de uitare, egoism, narcisism, consumism, mercantilism și de o încă ubicuă lipsă de înțelegere a tragediilor secolului XX. Adeziunea lui Rob Riemen la valorile liberale (așa cum au fost definite de gânditoarea elvețiană Jeanne Hersch, discipolă a lui Karl Jaspers, atât de prețuită de Monica Lovinescu sau de Czesław Miłosz) indică un proiect filosofic fundamentat pe conceptualizarea responsabilității, demnității și onoarei. Anumite cercuri intelectuale au înclinat, în ultimii ani, mai degrabă către discreditarea acestora din urmă. Rob

Riemen adoptă însă o poziție intransigentă împotriva a ceea ce el consideră drept *noua trădare a intelectualilor*: refuzul de a înțelege faptul că trăim într-o civilizație aflată în pericol, confruntată fiind cu forțe la fel de agresive și de intolerante precum bolșevismul și fascismul.

Pentru a împlini acest obiectiv argumentativ, Rob Riemen reconsideră trei experiențe arhetipale: apărarea de către Thomas Mann a valorilor umaniste europene în contextul ascensiunii barbarismului nazist, problematica filosofului-rege și riscurile implicate de crearea dictaturilor ideologice. În acest ultim punct, Riemen discută atât fundamentalele dialoguri ale *Muntelui Vrăjit*, cât și apariția noului milenarism, categorie în care include ideologiile islamice totalitare.

Volumul de față este un original și incitant eseu asupra principalelor tensiuni politice și culturale ale lumii postmoderne. Accentul pus pe literatură și filosofie face cartea extrem de atractivă pentru cei care încă sunt preocupați de soarta ideilor în lumea în care trăim. Consider volumul comparabil cu alte două lucrări traduse în limba română: *Teroare și liberalism* de Paul Berman și *Democrația în vremuri întunecate* de Jeffrey C. Isaac. Cartea va fi citită cu interes de cercetători, jurnaliști și studenți din domenii precum filosofie, literatură, științe politice sau istorie. Urmând calea deschisă de Spinoza, Thomas Mann și Camus, Riemen pledează cu calmă eleganță și irepresibilă pasiune pentru un categoric refuz din partea intelectualilor al complicității cu forțele nihiliste și pentru adeziunea acestora la proiectul de apărare și reconstruire a culturii umanismului critic.

Vladimir Tismăneanu

Washington, DC
21 septembrie 2008

Introducere

Când s-a întâlnit cu președintele Franklin Roosevelt, Thomas Mann a fost prezentat ca fiind „încarnarea civilizației europene", un elogiu pe care scriitorul nu l-a respins. În omagiul său plin de afecțiune, Rob Riemen evidențiază faptul că au fost puține aspecte ale acestei civilizații primejduite pe care Mann să nu le fi personificat și exprimat. În ciuda sensibilității și viziunii sale profund germane, Mann s-a inspirat în admirabilele sale opere nu doar din clasicii greci și latini, din mișcarea de flux și reflux a Bibliei, din istoria literaturii și a muzicii europene, ci și, într-o serie de eseuri pătrunzătoare, din maeștrii ficțiunii și dramaturgiei ruse. La fel ca Goethe, modelul său constant și, într-un anumit sens, rivalul său secret, Thomas Mann a vorbit despre *Weltliteratur*, convertindu-se în portavocea acesteia. Riemen evocă acest universalism propagat dinspre centru. Când s-a produs catastrofa, cea mai bună alegere pentru Thomas Mann a fost aceea de a crea, în umbra tragică a lui Luther, Goethe sau Nietzsche, probabil, singura operă de ficțiune pe măsura temei tratate, *Doctor Faustus*.

În orice caz, această formă specifică de umanism, al cărui probabil ultim reprezentant de anvergură a fost Mann, este ceea ce explică adeziunea definitorie a lui

Rob Riemen, precum și idealurile Institutului Nexus. Riemen identifică acest umanism cu noțiunea complexă de „valori" El sugerează importanța extraordinară a conceptului „timp", precum și a rememorării timpului care, așa cum se spune în fraza de început a ciclului epic *Iosif și frații săi,* îl întoarce pe om la originile ființei sale. Mann articulează o ordine a lumii în care este timp pentru reflecție, pentru cultivarea conștiinței individuale și pentru misterul erosului (*Moartea la Veneția* ar putea fi interpretată ca o meditație unică asupra timpului suspendat). Valorile umaniste clasice, ale căror surse politico-filosofice se regăsesc la Socrate și Platon, privilegiază viața minții. Ele implică o încredere fundamentală în puterea, mereu imperfectă, dar permanentă a spiritului uman în confruntarea sa nu doar cu suferința personală — Mann este un cronicar extraordinar al bolii —, dar și cu prezența recurentă a barbariei în istorie. Din perspectiva acestei confruntări permanente, Riemen transformă rutina și activitatea zilnică de creație a lui Thomas Mann în emblemă și lecție.

Analiza și punerea în scenă a valorilor umaniste transcend chiar și capacitatea de înțelegere a oamenilor de geniu. Este nevoie de ceea ce am putea numi în sensul cel mai profund al termenului *conversazione*. Atât în activitatea sa de la Institutul Nexus, pe care l-a înființat împreună cu soția sa, Kirsten Riemen, cât și în aceste trei eseuri, Riemen face aluzie la o serie de conversații. El este de-a dreptul fascinat de dialog și de procesele deseori oarecum ascunse în care înțelegerea unui lucru poate să apară dintr-un dezacord polemic. El are vii în minte dialogurile socratice, precum și dezbaterile emoționale și intelectuale inegalabile din romanul lui Thomas Mann, *Muntele vrăjit*. Câtă vreme limbajului îi este îngăduit să triumfe, câtă vreme încă mai „putem vorbi unii cu alții" — Beckett a fost un virtuoz al acestei

stări-limită —, mai există speranță pentru civilitate și căutarea adevărului.

Valorile umaniste se confruntă în prezent cu o multitudine de forțe potrivnice. Așa cum subliniază Riemen în cel de-al treilea text al său, cel mai surprinzător dintre toate, cultura elevată și decența lipsită de prejudecăți nu oferă nicio protecție împotriva barbariei totalitare. Într-adevăr, gânditori și artiști eminenți s-au raliat acestei barbarii. Într-un sens pozitiv mai degrabă ambivalent, democratizarea politicii actuale, generalizarea și uniformizarea sistemului educativ și poziția dominantă a mass-media pledează împotriva elitismului propagat de Thomas Mann prin conceptul său de *Adel des Geistes* (noblețe a spiritului). E greu de spus cum și în ce context criteriile de excelență reprezentate de Institutul Nexus pot prospera. În prezent, energiile majore ale spiritului par să se manifeste în științele naturale și în tehnologie, două domenii de activitate umană total diferite de științele umaniste. Lumea noastră este cea a lui Galilei și a lui Darwin. Sfera cuvântului (*logos*) căreia i se adresează aceste trei texte, într-o neliniștită celebrare, se micșorează.

Asta nici nu diminuează, nici nu invalidează reflecțiile lui Rob Riemen, el făcând parte dintre cei care cred cu tărie în lumină, chiar și înaintea răsăritului...

George Steiner

Preludiu:
Cină la River Café

Cine ești tu, să-i cânți ori să-i vorbești Americii?

Walt Whitman, *Fire de iarbă*

I

Cele mai importante evenimente ale vieții nu ți le poți planifica — ele ți se întâmplă pur și simplu. Nu poți anticipa ziua în care îți intră în viață o prietenie sau o iubire; nu poți anticipa ora în care o ființă dragă părăsește această viață; nu poți anticipa acea întâmplare care îți schimbă viața pentru totdeauna. În asemenea momente, este ca și cum sufletul — conștient de puterea sa de a evalua ce este și ce nu este cu adevărat important, ce ne va rămâne pentru totdeauna și ce putem uita — comandă creierului să activeze toate simțurile și să înregistreze totul până la cel mai mic detaliu, pentru ca apoi el, sufletul, să-și însușească rezultatul. Creierul nostru este bun pentru zile și fapte care pot fi uitate dacă nu ne mai folosesc. Dar nimic din ce se păstrează în inima noastră nu se va pierde vreodată. Acest adevăr este transpus simplu, dar cum nu se poate mai convingător în clasicul film hollywoodian *Când Harry a întâlnit-o pe Sally*. Întrebați cupluri în vârstă când s-au întâlnit pentru prima dată și veți constata cu surprindere că își vor aminti detalii de-acum cincizeci, șaizeci de ani. Au uitat multe lucruri, dar nu și prima întâlnire, întipărită în inima lor.

II

Nu existau motive să mă aștept la ceva ieșit din comun de la călătoria întreprinsă în noiembrie 2001, în cursul căreia urma să trec prin mai multe orașe, pe la diverse universități americane. Unul dintre cele mai captivante aspecte ale activității mele din cadrul Institutului Nexus îl reprezintă întâlnirile cu intelectuali de renume internațional invitați să țină prelegeri la Conferința Anuală Nexus, discuțiile cu ei despre conținutul prelegerii respective sau al mesei rotunde. Tema conferinței următoare — ca întotdeauna, una privind filosofia culturii — fusese deja stabilită, la fel ca și lista vorbitorilor, în urmă cu mai mult timp: *The Quest of Life. Part II. Evil* (*Căutarea vieții. Partea a doua. Răul*). De aceea, printre altele, îmi planificasem la New York o întâlnire cu Andrew Delbanco, bun cunoscător al lui Melville; la Chicago urma să-l întâlnesc pe J. M. Coetzee. Mă bucuram că aveam să-l reîntâlnesc la Stanford pe Joseph Frank, biograful lui Dostoievski, și să-l cunosc pe filosoful Richard Rorty. Participările lui Michael Ignatieff — implicat în activitățile Institutului Nexus încă de la prima conferință — și a istoricului Daniel Goldhagen erau pentru mine un prilej binevenit de a vizita din nou Harvard. Știam că toate aceste întâlniri aveau să fie foarte probabil plăcute, interesante și, totodată, instructive. Dar să mă aștept că ele să fie „memorabile" mi se părea ceva exagerat.

Din fericire, chiar și într-o călătorie de afaceri, nu toate întâlnirile trebuie să fie „de lucru", așa că mă bucuram la gândul că aveam să iau masa împreună cu Elisabeth Mann Borgese în faimoasa River Café din New York, chiar în ziua în care urma să sosesc de la Amsterdam. Această întâlnire, la rândul ei, fusese stabilită cu mult înainte și nu exista niciun motiv să mă

aștept la mai mult decât o conversație plăcută cu o veche prietenă. Mă tem că este un semn al timpurilor faptul că doar puțini oameni știu cine este Elisabeth Mann Borgese. Atunci când îi pomenesc numele, în mod obișnuit mi se răspunde cu o privire golită de expresie. Spontan, adaug de cele mai multe ori: „Fiica cea mai mică și copilul preferat al celebrului scriitor Thomas Mann." Dar sunt conștient că această caracterizare spune mai degrabă ceva despre importanța lui Thomas Mann pentru mine, nerecunoscând nicidecum meritele covârșitoare ale mezinei acestuia. Îi recunosc lui Elisabeth mai mult meritele dacă menționez că Al Gore, cu filmul său *Un adevăr incomod*, continuă munca începută de Elisabeth Mann Borgese.

Ținând cont de faptul că, în contrast cu presupunerile mele din momentul în care stabilisem întâlnirea, această seară de la River Café avea să fie altfel decât toate celelalte seri, cred că este bine să ofer ceva mai multe informații despre femeia căreia îi datorez într-o bună măsură existența acestei cărți.

S-a născut în 1918 la München și, împreună cu părinții ei, a plecat în 1933 în exil în Elveția; în 1938, a emigrat împreună cu părinții în Statele Unite; în 1939, s-a căsătorit la Princeton cu italianul Giuseppe Borgese, cercetător în domeniul științei literaturii, activist politic și antifascist celebru. Împreună, cei doi aveau să fie sufletul unei mișcări care, după câștigarea războiului, își propunea să mențină pacea prin elaborarea unei constituții mondiale, pe de o parte, și prin înființarea unei federații mondiale, pe de altă parte. Se puteau bizui pe sprijinul unor personalități precum Gandhi, Sartre, Albert Camus, Bertrand Russel, Albert Einstein și Thomas Mann. La jumătatea anilor '60 — soțul ei, mult mai în vârstă, murise între timp —, Elisabeth a înțeles că acest ideal era încă prea utopic pentru momentul respectiv. Fire practică, ea a decis să-și împlinească

idealul dedicându-se unui domeniu mai apropiat de oameni: mediul înconjurător.

Elisabeth Mann Borgese a fost singura femeie în micul grup al celor care au înființat Clubul de la Roma, prima organizație internațională hotărâtă să pună problema mediului înconjurător pe agenda politică pentru a face în așa fel încât omenirea să conștientizeze atât amenințările la adresa mediului înconjurător, cât și responsabilitatea ce ne revine tuturor de a-l proteja. Dar nici *Clubul de la Roma* nu era pentru ea ceva suficient de concret, așa că s-a numărat printre cofondatorii *International Ocean Institute*, care a depus mari eforturi pentru elaborarea unei convenții ONU în care să se stipuleze că oceanele sunt bunul și responsabilitatea întregii omeniri, nu ale unor state anume. Aprobarea acestei propuneri în Adunarea Generală a Națiunilor Unite din 1982 și ratificarea ei în 1994 (cu excepția Statelor Unite!) s-au datorat în mod esențial lui Elisabeth Mann Borgese. Ea a vorbit cu nenumărați oameni și toți trebuie să fi fost impresionați de inteligența, angajamentul și farmecul ei. În plus, o întâlnire cu Elisabeth înseamnă o întâlnire cu secolul XX. I-a cunoscut și a fost prietenă cu Vladimir Horowitz (în tinerețea ei, pe când încă mai spera să devină pianistă de concert, luase câteva lecții de la el), Bruno Walter, Albert Einstein, Hermann Broch, Jawaharlal Nehru, Indira Gandhi, Wystan Auden, Agnes Meyer, Ignazio Silone, Robert Hutchins, Roger Sessions și încă mulți alții.

Când am întâlnit-o prima dată, avea optzeci de ani și locuia în Halifax, Noua Scoție, predând dreptul maritim internațional la Universitatea Dalhousie. Am invitat-o să susțină conferința publică anuală a Institutului Nexus în primăvara lui 1999 și i-am sugerat tema: *Epoca mea*. În 1950, tatăl ei susținuse o celebră conferință cu acest titlu în care el, pe atunci în vârstă de șaptezeci și cinci de ani, făcea retrospectiva unei vieți pline de

evenimente. Mi s-a părut foarte potrivit ca, după aproape o jumătate de secol, să o rog pe fiica lui octogenară să vorbească despre întâmplările propriei sale vieți. La început, a ezitat: „Nici măcar nu îndrăznesc să calc pe urmele tatălui meu." Am reușit să o conving și, pe 12 mai 1999, în fața unei săli arhipline, cu Maiestatea Sa Regina Beatrix și cu fostul premier Ruud Lubbers — prieten și aliat politic — așezați în primul rând, a susținut o conferință de neuitat. S-a legat între noi o prietenie și am păstrat legătura. În iunie 2001, când am realizat că urma ca amândoi să fim la New York spre sfârșitul aceluiași an, am stabilit numaidecât să ne întâlnim și să luăm masa împreună: miercuri 7 noiembrie, ora 19.30, la River Café.

III

Două lucruri imposibil de prevăzut au făcut ca acea cină de la River Café să se desfășoare în condiții total diferite de ceea ce îmi imaginasem eu atunci când îmi notasem în agendă datele întâlnirii stabilite.

Primul a fost *11 septembrie*. Nu cred că voi uita vreodată imaginea New Yorkului în seara în care, la aproape două luni de la acea dată fatală, am ieșit în oraș să fac puțină mișcare după zborul lung de la Amsterdam, înaintea cinei. Orașul care nu doarme niciodată era acum întunecat, rece și mai ales *gol*. Aproape că nu exista circulație, excepție făcând doar câteva taxiuri, dar mare lucru nu prea aveau cum să câștige șoferii acestora, căci dispăruseră și pietonii. New Yorkul avea ceva dezolant, ca un câmp de luptă părăsit. Niște prieteni olandezi locuiau pe Wooster Street din Soho, așa că, luând-o pe Houston Street, m-am îndreptat într-acolo, dar nu i-am găsit acasă. Apoi, din pură curiozitate turistică, am ieșit

de pe Wooster Street și, pornind-o pe Broome Street din West Broadway, m-am îndreptat spre *Ground Zero*. Nici acum nu știu dacă a fost aievea, ori doar imaginația mi-a jucat feste, însă în depărtare, acolo unde trebuia să se afle *Ground Zero*, am văzut plutind un nor negru uriaș, ce întuneca totul. „Oroare! Oroare!" — strigătul din *Inima întunericului* de Joseph Conrad mi-a trecut prin minte și-atunci m-am întors. Ajuns în Washington Square, am luat un taxi care m-a dus spre River Café, la piciorul lui Brooklyn Bridge.

Restaurantul era doar pe jumătate plin; ni se rezervase o masă la fereastră. Ajunsesem prea devreme. Am comandat un pahar de Chardonnay și, cu ochii ațintiți la singuratica *Statuie a Libertății* care, ca o lumină în noapte, străjuia orașul, și cu jumătate de ureche ascultând *I'll be Seeing You* interpretat la pian de Dom Salvador — niciodată nu sunase mai melancolic! —, i-am așteptat pe cei doi invitați ai mei.

Da, doi. Acesta era cel de-al doilea lucru neașteptat. Cu câteva zile înainte de plecarea mea din Olanda, Elisabeth mă sunase. După „Ce mai faci? Rămâne valabilă propunerea de a cina împreună?", m-a întrebat dacă auzisem cumva de Joseph Goodman.

— Mă tem că nu. Ar trebui să-l cunosc?

— Nu neapărat. De fapt, el este un om solitar și destul de ciudat. Se numără printre cei care nu vor să fie cunoscuți. În fine, suntem prieteni vechi și mi-ar face plăcere să cineze împreună cu noi. Desigur, dacă n-ai nimic împotrivă.

— Bineînțeles că nu. Dar ai putea să-mi spui acum ceva mai multe despre el?

După ce emigrase în 1938 împreună cu părinții ei în America, în perioada în care încă intenționa să devină pianistă de concert, Elisabeth mergea în fiecare zi de la Princeton la New York, unde lua lecții de la Isabella Vengerova, o pianistă rusă, profesoară la Institutul Curtis

din Philadelphia. În afară de Elisabeth, ea mai avea un elev: Joseph Goodman. Joe era cu trei ani mai mic decât Elisabeth, era și el din Germania și, cum avea să se dovedească ulterior, venise în Statele Unite cu același vapor ca și ea, *Nieuw Amsterdam*, care intrase în portul din New York pe 23 septembrie 1938. Însă Joe călătorise la clasa a treia, pe puntea intermediară, fără părinți, care rămăseseră în Germania. N-avea să-i mai vadă niciodată. În schimb, Elisabeth și celebrii ei părinți fuseseră oaspeți de onoare ai căpitanului de vas. După cum spunea Elisabeth, Joe era un pianist strălucit. „Să-l fi ascultat cum interpretează Opus 106 de Beethoven!" a spus ea. Tânărul Joseph era însă pe cât de strălucit, pe-atât de introvertit. Elisabeth se simțea atrasă de el, era fascinată, dar își făcea și griji pentru el, reușind în cele din urmă să-i câștige încrederea. Au devenit prieteni foarte apropiați. Apoi ea, dându-și seama că nu are talentul lui Joe, dar și din alte motive, a renunțat la idealul de a deveni pianistă și s-a îndrăgostit de Giuseppe Borgese, cu treizeci și șase de ani mai în vârstă decât ea, cu care și-a pus în gând să-și împlinească noul ideal: o constituție mondială, o federație mondială, pacea mondială. Lui Joe îi spusese că prietenia lor n-avea să fie afectată de căsătoria ei, dar el nu s-a dus la nuntă, evitând din acel moment orice contact cu ea.

L-a reîntâlnit dintr-o pură întâmplare, la sfârșitul anilor '60, într-un anticariat din New York, unde lucra ca vânzător. Borgese murise între timp, iar Elisabeth locuia și lucra în Santa Barbara, California, unde — înainte de a începe să se ocupe de problemele de mediu — conducea Centrul de Studii pentru Instituții Democratice. Joe nu fusese niciodată căsătorit, renunțase la planurile sale de a face carieră ca pianist și, pentru a avea din ce să trăiască, își dedicase viața celei de-a doua iubiri: cărțile.

— Cum, nu mai cânți la pian? l-a întrebat Elisabeth. Îi cunoștea caracterul dificil, nefiind surprinsă de faptul

că, probabil, se purtase dezagreabil pretutindeni și față de toată lumea pe care o cunoscuse. Dar acest bărbat, născut pentru muzică, n-avea să mai facă muzică? Lui Elisabeth îi venea greu să creadă așa ceva.

— Nu puteam să trăiesc din muzică, Elisabeth. Dar din când în când mai compun câte ceva.

Îl întrebase dacă poate să vadă ceva din lucrările lui, dar reacția fusese una de refuz:

— Poate mai târziu. Încă nu sunt convins că merită osteneala.

Lui Joe îi plăcea noua lui viață. Avea tot timpul din lume să citească și, în magazinul lui, aduna o colecție în mod special: opera poetului american Walt Whitman.

Elisabeth:

— Să știi că, pentru el, Walt Whitman înseamnă ce înseamnă pentru tine tatăl meu. S-ar putea ca Joe să fie chiar mai obsedat de opera lui Whitman decât ești tu de opera tatălui meu.

— A avut cărți ale tatălui tău în magazin? nu m-am putut eu abține să întreb.

— Da. *Doctor Faustus*. Și vreo câteva exemplare din două conferințe ale tatălui meu: *Despre Republica Germană* și *Despre viitoarea victorie a democrației*. Ghicești de ce Joe avea tocmai aceste conferințe?

— Nu-i greu: tatăl tău îl citează masiv pe Whitman.

— Exact! Poate că ești la fel de nebun ca Joe. În orice caz, este bine că o să vă întâlniți.

— Mai lucrează în acea librărie? Dacă da, atunci aș trece pe-acolo.

Dar librăria nu mai exista. Încă de pe la jumătatea anilor '70, proprietarul și-a dat seama că afacerea lui n-avea niciun viitor, iar Joe a fost nevoit să-și caute altceva de lucru. A redevenit pianist, însă de data asta pe vase de croazieră în Pacific, în dreptul coastei mexicane.

Spre marea ei uimire, în 24 aprilie 1978, când a împlinit șaizeci de ani, Elisabeth a primit în același plic

două mesaje. Joe compusese pentru ea un cântec pe textul unui poem al lui Walt Whitman. Și mai era și anunțul nașterii unei fiice! Pe cartolina însoțitoare scria: „Acum totul este în regulă. Micuța e nemaipomenită. Pentru prima oară în viață mă simt împăcat și fericit."

În ciuda faptului că Joe a continuat să navigheze în Pacific, iar Elisabeth s-a mutat la Halifax, cei doi au păstrat legătura. „OK, tu te uiți spre Atlantic, iar eu spre Pacific, dar măcar așa ne leagă totuși oceanele", n-a putut el să se abțină într-una din convorbirile telefonice. Și pentru prima dată în patruzeci de ani, Elisabeth a simțit că lui îi merge bine. El suna o dată la câteva luni, se interesa de activitatea ei și vorbea cu multă dragoste despre copilul lui. Apoi, la începutul lui 1988, a sunat din nou. Fiica sa de zece ani murise după ce contractase un virus tropical. Două săptămâni avusese febră mare, dar doctorii nu putuseră să facă nimic. Joe era distrus, iar Elisabeth, deși nu văzuse niciodată fetița, avea senzația că-și pierduse propriul copil. Doi ani mai târziu, Joe s-a mutat la New York. Căsnicia sa nu rezistase depresiei profunde în care el se prăbușise din nou. Și, ca și cum asta n-ar fi fost de-ajuns, căpătase un tic, un torticolis spasmodic, din cauza căruia făcea permanent mișcări necontrolate din cap, așa că îi era imposibil să mai cânte la pian. Îi spusese lui Elisabeth: „Sunt american. Nu pot trăi în Canada; acolo, americanii sunt priviți cu ură. Dar vreau să fiu aproape de tine și să trăiesc în orașul lui Walt Whitman." Ea nu știa unde locuiește el. Undeva, în centrul orașului, dar el nu dorise niciodată să spună unde anume. Poate că-i era rușine de sărăcia lui. Dar Elisabeth nici măcar n-avea cum să-i spună că l-ar putea ajuta. N-avea nici măcar numărul lui de telefon. El era cel care o suna. Se vedeau de câteva ori pe an, și-atunci de fiecare dată în locul cel mai drag lui: o băncuță din Central Park, de lângă rezervorul cel mare de apă. El mergea acolo în fiecare după-amiază ca

să respire un pic de aer curat și, de cele mai multe ori, îl întâlnea acolo pe prietenul lui Emilio Contini, italian de origine, pe care îl cunoștea din perioada când fusese librar. Pe 11 septembrie 2001, când a auzit de atacul asupra Turnurilor Gemene, Elisabeth a fost disperată că nu-l putea suna pe Joe, iar el n-o suna. Nu putea să o sune. A sunat-o când telefoanele au reînceput să funcționeze. „Fii liniștită, Elisabeth. Sunt bine." Când Elisabeth i-a spus că are să vină peste două luni la New York, el i-a răspuns: „Mi-ar face o deosebită plăcere să te văd. Dacă ai timp, bineînțeles."

Am fost mișcat de povestea lui Elisabeth, dar și de faptul că fusese dispusă să mi-o împărtășească și, chiar dacă ea nu intrase în detalii, am avut senzația clară că aceasta era totodată povestea a doi oameni născuți unul pentru celălalt, care nu-și destăinuiseră niciodată păsul inimii, dar care, în cele din urmă, nu se detașaseră niciodată unul de celălalt. Dar îmi era în același timp clar că n-aveam ce să caut în seara următoare în River Café. Dar Elisabeth a insistat: „Nu, trebuie să vii. I-am povestit lui Joe despre tine și vrea să te cunoască."

IV

Bătrânul care a luat loc la masa mea exact la șapte și jumătate era scund, firav și avea o barbă care nu i-ar fi stat rău eroicului său poet preferat, iar vestonul cu care era îmbrăcat avea cu siguranță peste douăzeci de ani. Încercarea temerară de a curăța câteva dintre petele de pe el nu prea avusese sorți de izbândă. Joe a comandat o bere și, cu capul lipit de umăr, pentru a diminua efectele ticului său nervos, a luat o înghițitură. Este ciudat să stai în fața unui om al cărui cap nu încetează să se miște și, cum îi știam toată povestea vieții din spusele

lui Elisabeth, un scurt răstimp n-am reușit să scot o vorbă. Fiindcă nici comeseanul meu nu zicea nimic, ocupat fiind să-și bea berea, l-am întrebat — mai bine n-aș fi făcut-o, căci puteam ghici și singur răspunsul:

— Ați mai fost vreodată aici?

— Nu.

— Este o panoramă cu-adevărat minunată.

— Mie îmi lipsesc două turnuri înalte, pe care mai înainte le puteai vedea. Această panoramă nu mi se mai pare minunată.

Trebuie să fi văzut că mă aflam în încurcătură și a înțeles că altceva voisem să spun. Atunci, pe un ton mai amabil, a continuat:

— Dar „Mighty Woman"* este încă acolo. Asta-i o consolare și, într-adevăr, ea oferă o panoramă splendidă.

— „Mighty Woman"?

— Da, Statuia Libertății. Nu știi poemul Emmei Lazarus, gravat pe soclul Statuii Libertății?

Măreața femeie, având drept flacără de torță
Întemnițat un fulger, fiind numită
Mama Exilaților.

— Nu voi uita niciodată zorii acelei dimineți când am văzut-o pentru prima dată. Ți-a povestit Elisabeth că, întâmplător, amândoi am ajuns în această țară pe același vapor?

— Desigur. Eu încă n-am fost la Statuia Libertății, și nici pe Ellis Island. Dar recent am descoperit că probabil o rudă îndepărtată de-a mea, Isaak Riemen, a ajuns pe 13 aprilie 1909 la New York, venind din Rusia, și sunt foarte curios să aflu ce s-a întâmplat cu el. Dacă o să am timp, o să mă duc într-una din zilele astea să văd Sta-

* Măreața femeie (*n. tr.*).

tuia Libertății de-aproape și să vizitez arhiva de pe Ellis Island.

— Nu se poate. Ambele sunt închise. Măsuri de securitate. Cu ce treburi prin New York?

În acea clipă, în restaurant și-a făcut apariția Elisabeth. Și ea era mică și bătrână, dar câtă vitalitate se putea citi în ochii căprui, mereu strălucitori! După ce am comandat, iar lui Elisabeth i s-a adus whisky-ul (*Scotch, single malt* — favoritul ei), am început să povestesc despre următoarea Conferință Nexus, despre tematică, invitați și întrebările care urmau să fie discutate: De unde vine răul? Reprezintă el o forță în sine sau întotdeauna împrejurările sunt cele care produc răul? Există un răspuns, un răspuns convingător și serios la întrebările lui Iov, sau „lipsă de sens" reprezintă întotdeauna ultimele cuvinte pe care le rostim înainte de a ne lua rămas bun de la această existență?

— Din cauza celor întâmplate în 11 septembrie, mi-am încheiat eu expunerea, este ca și cum am fi ales această temă pentru a fi „actuali"; în orice caz, după câte aud eu din când în când, cam asta se sugerează. Dar este o idee absurdă. Tema conferinței din 2002 a fost stabilită cu multe luni înainte, și chiar că nu ne trebuia niciun *11 septembrie* pentru a organiza o conferință despre actualitatea răului. Leszek Kołakowski, marele filosof polonez, și Roger Scruton vor vorbi despre asta. Vine și Aleksa Djilas care se va referi la războiul din Balcani; Pumla Gobodo-Madikizele, membru al *Comisiei pentru Adevăr și Reconciliere* din Africa de Sud, va vorbi despre chipul răului așa cum l-a văzut ea; Mario Vargas Llosa revine ca invitat și va conferenția despre impresionantul său roman *Sărbătoarea țapului*, o carte care pătrunde până în miezul unui regim politic criminal; filosoful israelian Moshe Halbertal va vorbi despre Iov; vom avea și un strălucit intelectual canadian, John

Ralston Saul. Și așa mai departe. Cred că va fi o conferință reușită și importantă.

Elisabeth a încuviințat din cap, dar Joe nu s-a arătat prea convins de asta.

— După mine, exact ăsta este lucrul pe care acești intelectuali *nu* ar trebui să-l facă acum. Toată lumea vorbește despre rău. Și, în afară de asta, ce crezi că vei obține? Va deveni omenirea mai bună, măcar cu o fărâmă? De ce nu faci ceva mai pozitiv? Organizează o conferință despre *libertate*. Căci imbecilii ăia, fricoșii ăia necrofili vor să distrugă Măreața Femeie! America este o țară formidabilă — am știut asta din clipa în care am văzut pentru prima dată Statuia Libertății; femeia mândră, pe bună dreptate simbol al Americii! Îți mai amintești ziua aceea, Elisabeth?

— Desigur, așa ceva nu se uită. Mi-ajunge să mă gândesc doar la emoția simțită atunci când, după fuga din Europa, am ajuns aici și am fost salutați de a ta „Măreață Femeie"! Dar, ca să fiu sinceră, nu-ți împărtășesc entuziasmul privind America. Când am devenit cetățean canadian, mi-am predat pașaportul american, deși aș fi putut să-l păstrez. America a încetat de mult să mai fie țara mea. Și, după mine, este bine că Nexus organizează o conferință despre rău, chiar și numai pentru a lămuri faptul că lipsa de libertate se datorează întru totul răului din noi înșine. În afară de asta, sper că 11 septembrie ne va ajuta să înțelegem cât de străin propriilor idealuri este iarăși Occidentul, America, în special. Ce ipocriți suntem atunci când vine vorba de interese economice și politică internațională! Ipocrizia este rezultatul lăcomiei care, asemenea unei forțe oarbe, unui demon, a pus stăpânire pe societatea noastră. În orice caz, Marx a avut dreptate: capitalismul este *și* o forță distructivă! Ce să mai zic de prostia pe care o cultivăm, de decadență? Niciodată așa ceva nu rămâne fără urmări.

— Așa, deci tu zici că a fost bine ce s-a întâmplat în 11 septembrie. Te numeri printre acei intelectuali care cred că ar trebuie cel puțin să „înțelegem" de ce trei mii de oameni nevinovați au fost uciși de o mână de fanatici religioși. Pentru că, după cât se pare, le este greu să accepte că acești fasciști sunt, pur și simplu, răi.

Joe era atât de emoționat, încât mișcarea spasmodică a capului se înteți se, ceea ce făcea ca el abia să-și mai poată duce mâncarea la gură. Cu mâna pe brațul său, Elisabeth i-a spus calmă:

- Nu, Joe, *nu* a fost bine. Mă cunoști suficient de bine ca să știi că n-aș legitima niciodată masacrarea unor oameni nevinovați. Și știu și eu că există răul. Nu voi uita niciodată zilele lui martie 1933. După două săptămâni de vacanță cu părinții mei în Elveția, m-am întors la școală la München. Exact în acele săptămâni, Hitler și naziștii lui câștigaseră controlul total asupra Germaniei. A fost pentru mine un șoc enorm să constat că, deodată, profesorii declarau exact contrariul celor afirmate de ei înaintea vacanței mele. Iar fete care până în urmă cu trei săptămâni erau extaziate de vreun profesor îl denunțau acum pentru că le interzicea să înceapă ora cu „Heil Hitler" În trei săptămâni, deveniseră toți naziști convinși, foarte convinși. Aveam aproape cincisprezece ani, și de-atunci nu-mi mai fac nicio iluzie în privința răului ce se ascunde în oameni. Dar mai știu *și* că nu poți eradica răul cu bombe și grenade. Va trebui să găsim un răspuns mai bun decât „războiul împotriva terorismului"

— Sunt de-acord cu tine, Elisabeth, am spus eu, dar întrebarea-cheie rămâne: Și-acum? Ce trebuie făcut acum?

Eu și Elisabeth ne-am uitat surprinși unul la altul în clipa în care Joe, cu un calm în voce pe care nu-l percepusem încă până atunci în acea seară, a spus:

— *Eu* știu ce trebuie să facem. *Eu* am răspunsul.

Dintr-o pungă de plastic, a scos o mapă de piele arămie, a pus-o pe masă, a împins câteva pahare mai încolo, a deschis-o și ne-a arătat un teanc de caiete de muzică. Pe prima pagină, o mână tremurândă scrisese cu litere mari:

Cantată simfonică de solo, cor și orchestră
NOBLEȚEA SPIRITULUI
Text de Walt Whitman
de
Joseph Goodman

— Asta am vrut să-ți arăt, Elisabeth. Te rog să-ți arunci o privire.

Lucrarea se baza pe versuri din *Fire de iarbă (Leaves of Grass)*, un imn închinat libertății, democrației, Americii și poeziei, și începea cu un recitativ și o arie în care era proslăvit New Yorkul:

Am bătut și eu străzile Insulei Manhattan

Vreau fețe și străzi,
Altele noi, în fiecare zi

Apoi corul:

Oameni, nesfârșite șiruri, cu voci puternice și pasiuni.
Străzi ale Manhattanului cu puls clocotitor.
Și răpăit de tobe,
Căci în Manhattan sunt ochi și fețe pentru mine.

Din păcate, cunoștințele mele muzicale sunt limitate, dar impresia pe care am căpătat-o văzând aceste schițe — căci despre schițe era vorba, întreaga partitură aflându-se, în mod evident, încă *in statu nascendi* — a fost că Manhattanul era cântat în forma unei lamentații. A doua parte a lucrării, despre poet și libertate, era mai

contemplativă și mai melodioasă (*andante grazioso*), fiind scrisă pentru soprană și orchestră:

Poeții sunt vocea libertății
Iar sufletului adevăru-i place

Libertate, tânjească alții după tine
Nu și eu
Tânjesc după Marea Idee, a oamenilor liberi și perfecți
De-aceea merge bardul înainte, căci e conducător.

Căci Marea Idee, fraților,
Este misiunea poetului.

A treia și ultima parte, pentru alto, cor și orchestră — cu multe timpane și tromboane — era un imn închinat Americii și se intitula *Rămas bun!*

Întotdeauna o națiune va conduce
Iar un pământ va fi promisiunea.

Când America-și va împlini promisiunea
Iar prin State vor mărșălui o sută de milioane de oameni nemaipomeniți,
Vestesc dreptatea ce va fi triumfătoare,
Vestesc o libertate fără margini și-o egalitate,
Vestesc îndreptățirea inocenței și-a mândriei.
Vestesc splendori și măreții ce-or face fără noimă politica de pân-acum a lumii...

M-a intrigat titlul acestei lucrări și, în timp ce Elisabeth, care se pricepea la muzică mult mai bine decât mine, studia partitura, l-am întrebat pe Joe de ce alesese această temă.

— Noblețea spiritului *este* marele ideal! Este realizarea libertății adevărate. Democrația și lumea liberă nu

pot exista fără acest fundament moral. Capodopera lui Whitman, întreaga sa viziune, nu se bazează pe altceva decât pe conștiința adânc înrădăcinată că viața este o căutare a adevărului, a iubirii, frumuseții, bunătății și libertății; viața este arta devenirii umane prin cultivarea sufletului uman. Toate acestea sunt exprimate prin sintagma „noblețe a spiritului": întruchiparea demnității umane. L-ai citit vreodată pe Whitman? Nu? Atunci trebuie să începi cu *Perspective Democratice*. Este un comentariu strălucit despre America și un fel de introducere filosofică la viziunea poetică din *Fire de iarbă*. Elisabeth are dreptate atunci când spune că în prezent multe lucruri merg rău în această țară. America mea, țara pe care o iubesc, este America din viziunea lui Whitman, iar ale sale *Perspective* reprezintă cea mai pertinentă analiză a prăpastiei dintre ideea de America și realitatea americană. Whitman știa deja că un sistem, instituții politice și dreptul de vot nu sunt suficiente pentru o democrație adevărată. Whitman cerea pe bună dreptate ca scopul democrației să fie acela de a transforma cea mai mare libertate în lege, iar apoi vor veni și bunătatea și virtutea. Fără această libertate, fără adevăr și dreptate, democrația nu poate rezista. Libertatea politică singură nu este suficientă, trebuie să apară un alt climat spiritual, era literaturii trebuie să înceapă. Adevăratul poet îi învață pe ceilalți ce este adevărata libertate. Adevărata *Bildung* (formare intelectuală) nu este altceva decât o educație conformă nobleței spiritului. Whitman avea cea mai mare încredere în spiritul poporului american, iar încrederea mea este la fel de mare. Cu această lucrare, cu muzica mea, vreau să revitalizez spiritul lui Whitman și să fac poporul american conștient de misiunea sa în lume. Elisabeth, a spus Joe întorcându-se spre ea, nu ți-am cerut niciodată să-mi faci vreo favoare. Dar, dacă reușesc ca în felul acesta să dau glas nobleței spiritului, astfel încât să ajung la sufletele oamenilor,

mă ajuți să pun în scenă o reprezentație? Tu îi știi pe toți cei care contează în domeniul ăsta, eu nu cunosc pe nimeni. Mă ajuți?

Am citit pe chipul ei emoția provocată de faptul că acest bărbat atât de mândru, care în prietenia lor de șaizeci de ani nu-i ceruse nimic și nici nu acceptase vreun ajutor de la ea, îi căuta acum sprijinul pentru a realiza ceva care pentru el reprezenta mai mult decât o operă de artă. Pentru Joe, această lucrare era totodată un testament artistic, ba chiar singura urmă a existenței sale pe acest pământ. Părinții lui erau morți, singurul lui copil era mort, soția lui dispăruse, librăria dispăruse, iar în cealaltă jumătate a vieții călătorise pe ocean. Scriind această cantată, acest imn dedicat nobleței spiritului, avea să lase în urma lui, în orice caz, măcar o lucrare, una prin care să dăinuiască.

Elisabeth l-a sărutat pe obraz și i-a șoptit:

— Desigur.

Cu fața palidă, îmbujorată intens, ținându-și crispat cu mâna stângă capul lipit de umăr, pentru a preveni convulsiile violente, și-a adunat schițele și s-a pregătit de plecare.

— Pleci? l-a întrebat Elisabeth.

— Astăzi este miercuri, iar eu nu pierd niciodată emisiunea lui David Dubal de la radio, cea despre muzica de pian. Dar îți mulțumesc mult, Elisabeth. Te sun de îndată ce voi termina.

— Joe, așteaptă puțin. Putem lua un taxi împreună!

Dar n-a vrut. I-am spus că aș vrea să-i trimit eseul meu despre Thomas Mann și atunci el a notat pentru mine numărul unei căsuțe poștale și numele *Emilio Contini.*

— Asta-i modalitatea cea mai bună prin care îmi poți trimite ceva. Sper să ai parte de un sejur plăcut în țara libertății.

Nici nu apucase să facă trei pași, că s-a întors spre mine și mi-a spus:

— Sper că n-ai note de subsol în textul tău. Urăsc notele de subsol! L-am liniștit, spunându-i că nu era cazul, iar el și-a văzut de drum.

— Ce are împotriva notelor de subsol?

— Ah, e ceva ridicol. Odată, când încă mai avea de gând să facă o carieră de muzician, a fost invitat pentru o scurtă perioadă de timp să predea la o facultate de muzică. Spera, cred, să fie angajat acolo, dar, adoptând iarăși o atitudine de neînțeles, a considerat că este inutil să se adapteze unor reguli academice standard. Cred că de-atunci Joe vede în notele de subsol culmea absurdității academice.

Elisabeth a izbucnit în râs, dar nu m-aș fi mirat dacă aș fi aflat că veselia ei a fost provocată și de altceva în afara antipatiei ciudate a prietenului ei față de lumea academică.

V

După ce m-am întors la sfârșitul lui noiembrie 2001 în Olanda, i-am trimis lui Joe traducerea în engleză a eseului *Lupta lui Thomas Mann*, publicat în Olanda cu prilejul Conferinței Nexus, susținute de Elisabeth. Rezumasem acolo ceea ce învățasem de la Thomas Mann după ce-i citisem opera de-a lungul mai multor ani. Într-o scrisoare de mulțumire, i-am spus lui Joe cât de mult mă bucurasem să-l cunosc și că între timp citisem cu multă plăcere *Perspectivele democratice* ale lui Whitman, fiind surprins să descopăr mai multe puncte comune între poetul lui și scriitorul meu.

După vacanța de Crăciun, în 7 ianuarie 2002, am descoperit printre celelalte scrisori un plic cafeniu în

care era un exemplar (cumpărat la mâna a doua în legendarul Strand Bookstore) din *Fire de iarbă*. Cu scrisul lui tremurat, ce-mi devenise între timp familiar, Joe notase în dedicația lui: „Bărbatul american. Pentru a continua nobleței spiritului." Am dat și de o scurtă scrisoare în care el făcea observația că, într-adevăr, exista o mare înrudire spirituală între Mann și Whitman. Joe adăuga și un comentariu al lui Walt Whitman la *Fire de iarbă*: „Adevărata întrebuințare a facultății imaginative în timpurile moderne este însuflețirea faptelor, în știință și în viața obișnuită, prin înzestrarea acestora cu strălucirea, gloria și măreția ultimă ce aparțin oricărui lucru real, și numai lucrurilor reale. Fără această însuflețire supremă, realitatea ar părea incompletă, iar știința, democrația și viața însăși ar fi în cele din urmă lipsite de rost." Joe conchidea: „Nu am de spus, dragă prietene, decât că faptele sunt bune pentru studioși, dar noi trebuie să scriem adevărul! Să scriem bine, să facem bine. Al tău prieten, Joe."

Mai târziu în aceeași zi, la exact două luni după cina de la River Café, am sunat-o pe Elisabeth ca să-i spun ce primisem prin poștă. În clipa în care mi-a răspuns la telefon, mi-am dat seama după vocea ei că e în stare de șoc. Cu doar câteva ore înainte fusese anunțată că Joe murise în ziua precedentă, pe 6 ianuarie, în urma unei hemoragii cerebrale. Negăsindu-l pe băncuța din Central Park, prietenul lui italian intrase la idei și se dusese la el acasă, unde îl găsise deja mort. Elisabeth îi pusese lui Emilio aceeași întrebare pe care i-o pusesem eu ei: „E gata compoziția? A terminat *Noblețea spiritului*?" Dar răspunsul a fost unul trist: suferind o nouă criză de depresie, Joe își distrusese toate schițele și însemnările.

— Ce veste îngrozitoare, Elisabeth! Condoleanțe. Nu mi-a fost dat să-l întâlnesc decât o singură dată, dar îți

voi rămâne pe veci recunoscător pentru că mi-ai oferit această ocazie. A fost un mare bărbat.

— Nu, nu cred că a fost *mare*. A fost nobil, în felul lui, un prieten adevărat, și a fost un geniu. Când tu îi vorbeai despre idealurile lui Whitman, m-am uitat la schițele partiturii lui — ar fi putut să iasă o capodoperă. Era un amestec special de inspirație proprie și motive din lucrările maeștrilor pe care îi admira. Îți mai amintești partea a doua? Ai observat că era o cantilenă? Știu sigur că se baza parțial pe o melodie de care era îndrăgostit Joe în perioada în care încă mai luam lecții de pian împreună: cantilena din *Joseph Cantate* din perioada de tinerețe a lui Beethoven, o lucrare mai puțin cunoscută, dar minunată. Este o melodie răpitoare care dă voce „luminii", iar Joe o folosește pentru a cânta poetul care aduce oamenilor libertatea, marea Idee. Fascinant era și ceea ce voia să folosească pentru final. Tocmai în acest imn de slavă închinat Americii, el a folosit motive din partea finală din *Altrhapsodie* de Brahms. Astfel, muzica alunga patosul din textul lui Whitman. America, în ipostaza de țară a libertății și dreptății, nu mai era o realitate fermă, ci o dorință, o speranță profundă.

— Dar de ce trebuia să distrugă totul? Nu-l înțeleg.

— Pentru că, așa cum spuneam, Joe *nu* a fost un mare bărbat. Pentru a definitiva o lucrare ai nevoie — așa cum spunea tatăl meu — de *durchhalten*, de *Ausdauer*. Cum se spune în engleză? „Anduranță." Dar asta nu-i traducerea cea mai potrivită. În orice caz, n-avea un asemenea caracter, o asemenea forță. N-a fost niciodată în stare să-și exorcizeze sau să-și folosească propriii demoni. În același timp, era prea mândru și prea fricos pentru a lăsa în urma lui ceva ce n-avea cum să fie artă mare. Așa că a sfârșit fără nimic, fără absolut nimic... Ce zici, ai vrea să-i continui opera?

— Eu? *Noblețea spiritului*?

— Da. Asta e ce-ți cere; de aceea ți-a trimis cartea lui preferată: „Pentru a continua nobleței spiritului."

— Dar eu nu știu să pun o notă pe portativ.

— Dar nu trebuie să fie muzică. Nu trebuie să compui. Poți să scrii.

— Nu știu nimic despre Whitman și, spre deosebire de Joe, nu sunt nici american.

— Dar nu-i vorba doar de Whitman! Nu-i vorba doar de America! Grozăvia lui *11 septembrie*, începutul înspăimântător al secolului XXI ar trebui să-i facă pe toți să înțeleagă că în joc este demnitatea umană. În privința asta, Joe avea întru totul dreptate, aceasta fiind lecția cea mai importantă pe care ne-a dat-o veacul meu, veacul XX. Tatăl meu vorbea odată despre noblețea spiritului ca singur corectiv al istoriei omenirii. Acolo unde dispare acest ideal, dispare civilizația. Cunoști opera tatălui meu. Și el s-a luptat toată viața cu acest ideal și i-a dedicat cele mai importante lucrări. Mergi pe urmele lui, întoarce-te pe urmele lui. Fă astfel încât un vechi ideal să fie relevant pentru timpul tău, pentru secolul XXI.

— Nu știu dacă pot să fac asta.

— Sigur că poți. Și ca să-i faci o plăcere lui Joe: fără note de subsol! Pur și simplu, ceva „poezie" și „adevăr". Chiar și pentru Goethe ar fi suficient.

S-a amuzat singură de ce spusese.

— O să văd ce pot face. În orice caz, cina noastră de la River Café a fost memorabilă și n-o voi uita niciodată.

— Da, a fost o seară de neuitat. Menționează asta în cartea ta. Și menționează-l și pe Joe. Merită, și astfel va exista măcar un loc în care va dăinui.

— Întâlnirea noastră a avut și ceva simbolic, știai?

— Simbolic? Cum așa?

— În Renaștere, 7 noiembrie era comemorată ca ziua nașterii și ziua morții lui Platon. Filosofii se întâlneau seara pentru a purta o conversație în spiritul lui Platon.

— Cred că întotdeauna este bine să urmezi tradiția platonică. Oricum, ce-ai zice să ne întâlnim și în Elveția ca să continuăm cealaltă conversație a noastră?

VI

Elisabeth urma să vină în Elveția, unde mergea în fiecare an la schi. Urma să mergem și noi — eu și Kirsten, soția mea și parteneră în cadrul Institutului Nexus — la Saint Moritz. Printre altele, doamna de aproape optzeci și trei de ani avea să ne dea lecții de schi, căci i se părea de neînțeles că noi, mai tineri cu câteva generații, nu știam să schiem. Pe mine mă interesa mai mult cum avea să continue ceea ce ea numea „cealaltă conversație a noastră". După ce Joe plecase de la River Café, ea scosese din geantă un plic mare și sigilat și-mi spusese: „Asta-i o surpriză. Uită-te înăuntru după ce ajungi la hotel și sună-mă mâine."

Dar nu ne-am dus în Elveția, iar lunga conversație telefonică din 7 ianuarie avea să fie și ultima mea conversație cu ea. Cu o săptămână înainte de a pleca, Elisabeth, care nu era niciodată bolnavă, a contractat pe neașteptate o pneumonie. A murit pe 8 februarie în țara în care, în anii adolescenței, visase la o carieră de pianistă, și unde părinții ei, Thomas și Katja Mann, își petrecuseră ultimii ani ai vieții. A fost și ea înmormântată în mormântul familiei din Kilchberg, aproape de lacul Zürich.

În loc să plec în Elveția, am rămas acasă, în biblioteca mea, înconjurat de cărțile lui Thomas Mann și de universul lui spiritual. Gândindu-mă la ultima conversație

cu Elisabeth, am început să răsfoiesc autobiografia lui Goethe *Poezie și Adevăr*, oprindu-mă — cu siguranță, n-a fost o întâmplare — la episodul în care Goethe descrie cum în 1824, spre sfârșitul vieții lui, dă de o scrisoare a celebrului umanist german Ulrich von Hutten.

În această epistolă — scrisă în data de 25 octombrie 1518 și adresată prietenului său Wilibald Pirckheimer —, von Hutten spune că dorește să fie nobil, dar vrea să merite titlul, nu doar pentru că este fiul unei familii de aristocrați. „Aceasta este o noblețe întemeiată pe întâmplare și, de aceea, n-are nicio valoare pentru mine. Eu caut izvorul nobleței în altă parte, iar odată găsit, numai atunci îmi voi stăpâni setea." Această scrisoare este un document important dintr-o perioadă în care (din nou) se năștea ideea de *nobilitas literaria*: adevărata noblețe este noblețea spiritului. Clasicii, științele, dar și frumusețea și formele există pentru a înnobila spiritul, pentru a-l ajuta pe om să descopere demnitatea supremă. (*Il Libro del Cortegiano — Cartea curtezanului* — de Baldassare Castiglione și pledoaria sa pentru *sprezzatura* — dispreț — sunt produse ale aceleiași perioade.)

Trei secole mai târziu, când Goethe a citit această scrisoare, a fost atât de impresionat de relevanța ei pentru propriul veac, încât a publicat o bună parte din ea în *Poezie și Adevăr*.

Am citit și recitit această parte din scrisoare, dar nu știu din ce cauză nu m-a convins, ba chiar am simțit că mă cuprinde o oarecare iritare în legătură cu teza exprimată: noblețea spiritului este un ideal al *cunoașterii*. Oare să fi fost Joe în cantata lui simfonică interesat de vreo formă de *cunoaștere*? Era oare Elisabeth de părere că un ideal al cunoașterii din secolul al XVI-lea trebuia să devină relevant pentru secolul XXI? Din opera tatălui său aflasem ce important era *Bildung*-ul, dar marele scriitor era foarte familiarizat și cu trădarea venită tocmai din partea celor care posedă o cunoaștere conside-

rabilă: intelectualii. Nu, noblețea spiritului trebuia să fie mai mult decât idealul cunoașterii din secolul al XVI-lea. Joe știa asta, Thomas Mann știa asta și aș fi putut să aflu de îndată că nici lui Goethe nu-i era străină această convingere dacă m-aș fi apucat să-i citesc povestea vieții chiar de la început. Căci el aflase de timpuriu care este esența noblețeі spiritului datorită unei singure cărți, *Etica*, a filosofului olandez evreu Baruch Spinoza. În această lucrare din 1677 despre Dumnezeu, natura umană și spiritul uman, Goethe a găsit un răspuns convingător la întrebările sale despre adevărata fericire, adevăratul sens al libertății și despre cum trebuie trăită viața. Pentru Goethe, forța acestei cărți nu consta doar în argumentația formulată cu precizie și claritate matematică, ci mai cu seamă în faptul că Spinoza știuse să-și organizeze propria viață în conformitate cu înaltele și strictele sale principii de viață.

Din tot ce a scris Goethe despre Spinoza am înțeles repede că *Măreața Femeie* a lui Joe, Statuia Libertății, care îi salutase pe el și pe Elisabeth la sosirea lor în New York, nu putea fi altceva decât fiica spirituală a filosofului olandez. „Întoarce-te pe urmele lui!" mă sfătuise Elisabeth. Nu la New York, nu în Elveția, nu în Germania, ci în propria mea țară, Olanda, am început să o apuc pe urma unui uitat *ideal de viață*. În săptămânile următoare am citit opera bărbatului care își însușise într-o asemenea măsură noblețea spiritului.

VII

Baruch de Spinoza avea douăzeci și patru de ani atunci când a abandonat mediul în care crescuse, cel al comerțului, pentru a se dedica tot restul vieții căutării adevărului și aspirației de a trăi în adevăr. De ce? În

Argument pentru perfecționarea judecății — un eseu scurt, neterminat, ce poate fi citit ca un studiu preliminar pentru *Estetica* sa —, gânditorul care încă nu împlinise treizeci de ani își motiva alegerea făcută: experiența l-a învățat că aproape totul în viață este zadarnic și neînsemnat. Se pune inevitabil întrebarea dacă mai există lucruri bune cu-adevărat și de lungă durată și care, pe deasupra, să fie și accesibile omului, astfel încât acesta să-și poată trăi viața în conformitate cu ele. Tânărul era perfect conștient de faptul că *această* viață implică o ruptură radicală cu o societate în care toți se lasă conduși de obsesia „bogăției, onoarei și voluptății", dar el a observat că aceste dorințe nu pot dărui niciodată sufletului omenesc fericire permanentă și pace interioară. A mai aflat că doar meditația concentrată, încercarea de a înțelege ce este adevărul și cum trebuie trăită viața — chiar dacă deocamdată acest lucru este valabil doar pentru clipa prezentă — îi oferă liniștea și bucuria pe care le caută. Pe cât de simplă, pe-atât de esențială, această experiență aproape fizică l-a făcut pe Spinoza să înțeleagă două lucruri, fapt determinant pentru tot restul vieții.

Rațiunea este cel mai important dar al omului. Gândind și înțelegând *el însuși*, oricine poate să afle ce este cu adevărat și în mod durabil bun și să trăiască în conformitate cu aceasta. Prin urmare, viața cea mai bună este o viață dedicată în întregime gândirii, iubirii înțelepciunii. Într-o scrisoare, Spinoza se confesa unui prieten: „Fiecare n-are decât să trăiască așa cum îi dictează propriile înclinații, câtă vreme îmi este îngăduit să trăiesc pentru adevăr." A înțeles totodată că adevărul și libertatea sunt întotdeauna inseparabil legate între ele. Cine nu este liber nu poate trăi în adevăr. Anatema aruncată asupra lui de comunitatea evreiască din Amsterdam — nu doar din pricina ideilor lui, ci și a conduitei sale — însemna pentru Spinoza *și* o eliberare. Eliberarea de

constrângerile fundamentalismului religios, care nu admitea gândirea independentă, menținea înapoierea și cultiva ura față de cei care gândesc altfel. Fenomene care, așa cum avea să afle Spinoza nu mult mai târziu, caracterizează orice formă de fundamentalism.

Eliberat de puterea religiei și a banului, avea să trăiască mai departe „pentru adevăr și pentru libertate", fără a-și mai pierde vreodată loialitatea față de ele.

Invitația unui principe elector german de a accepta postul de profesor de filosofie la ilustra lui academie îi garanta bani, prestigiu și putere. Invitația conținea o promisiune: „Veți avea cea mai mare libertate de a filosofa, dar avem credința că nu veți abuza de asta pentru a tulbura religia stabilită de stat." Politicos, dar ferm, Spinoza îl anunța în scrisoarea de răspuns că nu acceptă distinsa ofertă. El știa că un post de profesor nu va face altceva decât să-l împiedice să-și urmărească idealul vieții. Gândirea adevărată cere independență. Puterea și banii — oricât de paradoxal ar părea — nu sunt altceva decât limitări ale acestei libertăți.

Dar pe Spinoza nu-l interesa doar propria sa fericire. Dimpotrivă, el credea că cine aspiră la ce este cu adevărat bun nu se poate bucura de nefericirea altora. În afară de asta, o societate în care adevărul și libertatea nu sunt recunoscute va înceta în cele din urmă să mai existe. El arată în *Etica* sa că adevărata fericire nu poate fi aflată decât în înțelepciune și în cunoașterea adevărului; o cunoaștere ce poate fi dobândită doar de intelectul uman. Prejudecățile, intoleranța și ura teologilor și pastorilor influenți l-au împiedicat să-și publice această lucrare în timpul vieții. A publicat totuși *Tratatul teologico-politic*, chiar dacă a făcut-o sub pseudonim. Aici, el argumentează că libertatea politică este o condiție fundamentală ce trebuie îndeplinită pentru a li se oferi oamenilor șansa de a-și căuta fericirea adevărată. El rezumă esența tratatului pe pagina de titlu a cărții sale:

„O serie de analize în care se arată că libertatea de a filosofa nu numai că poate fi tolerată păstrându-se adevărul și pacea în stat, dar nici nu poate fi suprimată fără a suprima totodată pacea statului și chiar pietatea." Libertatea de gândire, libertatea de opinie și toleranța trebuie să fie scopul politicii. Aceasta este și în interesul statului: „Căci ce rău mai mare pentru politică se poate închipui decât trimiterea unor bărbați onorabili în exil, asemenea unor răufăcători, fiindcă gândesc altfel și nu pot ascunde asta?" De aceea, conchide Spinoza în această lucrare din 1670, democrația este forma de guvernare care garantează cel mai bine această libertate.

După mai puțin de doi ani, în 20 august 1672, au fost uciși la Haga frații Johan și Cornelis de Witt, conducători ai Republicii Țărilor de Jos. Întărâtați de predicatori calviniști, făptașii, care erau susținători ai Casei Regale de Orania, au spânzurat cadavrele de picioare, apoi au tăiat bucăți din ele pentru a fi vândute ca suvenir. Spinoza, care era un mare admirator al lui Johan de Witt și știa că datorează existenței republicii propria sa relativă libertate politică, a fost îngrozit. Rareori se lăsa pradă emoțiilor, dar acum, ca locuitor al Hagăi, a vrut să se ducă la locul unde se făptuise crima ca să posteze o placardă pe care să scrie doar două cuvinte: *ultimi barbarorum*. Gazda sa l-a împiedicat să iasă din casă, încuind ușa. Însetată de sânge, gloata l-ar fi ucis și pe filosoful iubitor de libertate.

Care este viitorul democrației, al libertății politice, dacă oamenii nu mai știu care este esența libertății? Dacă nu mai gândesc și nu se mai lasă îndrumați de rațiune, ci cad pradă sclaviei superstițiilor, capriciilor și fricii?

În ultima parte a *Eticii*, Spinoza argumentează pentru una dintre cele mai importante convingeri pe care le datorează operei sale filosofice și vieții. Esența libertății, spune el, nu este altceva decât însăși demnitatea umană. Doar cei care știu să asculte de chemarea omului de a fi

om, cei care nu se lasă dominați de capricii, bogăție, ambiție, putere și teamă, ci știu să-și însușească ce este bun cu adevărat și în mod durabil și se lasă conduși de libertate și adevăr — doar aceia au dobândit libertatea spiritului și cunosc adevărata libertate. În cuvinte înflăcărate, Spinoza își încheie astfel cartea: „Chiar dacă acea cale care, așa cum am arătat, duce într-acolo pare foarte dificilă, ea poate fi totuși găsită. Și bineînțeles că trebuie să fie dificil ceea ce găsești atât de rar. Căci dacă salvarea ar fi fost la îndemână și-ar fi putut fi aflată fără prea mare efort, cum ar fi fost posibil ca ea să fie trecută cu vederea de aproape toată lumea? *Sed omnia praeclara tam difficilia, quam rara sunt* — căci toate lucrurile remarcabile sunt pe cât de dificile, pe-atât de rare."

Iată ce l-a învățat Spinoza pe Goethe despre libertatea adevărată. Iar eruditul poet a numit această libertate — pe cât de remarcabilă, pe-atât de rară —, acest ideal de viață „noblețe a spiritului"

* * *

Thomas Mann l-a citit pe Goethe de-a lungul întregii vieți. Spre sfârșit, el și-a adunat eseurile pe care le scrisese despre cărțile care îi deveniseră prieteni, despre maeștrii ce-i deveniseră contemporani: Schopenhauer, Tolstoi, Fontane, Lessing, Cervantes, Freud și, mai presus de toți, Goethe. Titlul acestui volum: *Noblețea spiritului — Șaisprezece eseuri despre problema umanității*. Se întâmpla în 1945. Rareori un titlu a fost atât de amar. De-atunci, abia dacă am mai auzit sau citit ceva despre „noblețea spiritului". În societatea noastră, această sintagmă este inoportună, iar idealul însuși a fost uitat.

Lupta lui Thomas Mann

Cunoaște-te pe tine, nu inventa un
Dumnezeu de cercetat;
Despre omenire doar de la om poți învăța
cu-adevărat.

Alexander Pope

I

Când în 1 septembrie 1939, la ora douăsprezece, s-a anunțat la radio că un nou război izbucnise în Europa, soția și fiica lui Thomas Mann se gândeau dacă să-l deranjeze cu această știre. El încă scria, încă nu trecuseră „orele sacre" în care își crea opera. Nimic nu-l supăra mai tare decât să fie deranjat în timp ce lucrează, așa că cele două femei au decis să-l lase în pace.

„Oprește timpul! Folosește-l! Fii atent la fiecare zi, la fiecare oră. Dacă n-ai grijă, ele îți scapă printre degete cu nespusă ușurință și grabă!" Această autoadmonestare din jurnalul lui este doar una dintre numeroasele dovezi că Mann împărtășea cu maestrul său drag, Goethe, convingerea că *timpul* este bunul nostru cel mai de preț. De aceea acorda atâta importanță rutinei cotidiene. La șapte se trezea, își bea cafeaua și lua micul dejun. La nouă se retrăgea în liniștea bibliotecii sale, unde, așezat la biroul său de mahon — care l-a acompaniat peste tot pe unde l-a purtat viața —, se dedica împlinirii porției sale zilnice de muncă. La unu, mânca de prânz, citea ziarul și ieșea la plimbare. Apoi se ocupa de corespondență și de studiu. La cinci, își bea ceaiul și-și primea prietenii în vizită. După cină, muzică și din

nou lectură, iar înainte de culcare își făcea însemnările zilnice în jurnal, dând socoteală de felul cum și-a petrecut ziua.

În *Elogiu efemerului*, un scurt eseu pe care l-a publicat cu trei ani înainte de a muri, Mann dezvăluie motivele respectului său față de timp. Acest dar, scria el, trebuie sacralizat, căci ne oferă posibilitatea de a ne dezvolta aptitudinile noastre cele mai însemnate. Cu ajutorul acestora, noi, și mai cu seamă artiștii, trebuie să facem în așa fel, încât eternul să triumfe asupra efemerului. Timpul este spațiul în care putem să aspirăm neobosiți la autoperfecționare, să devenim oamenii care ar trebui să fim.

Această mărturisire este mai mult decât un ecou la îndemnul Sfântului Augustin din ale sale *Confessiones*, prin care ne invită pe fiecare dintre noi să reflectăm în fiecare zi neapărat la trei chestiuni fundamentale: cine suntem, ce știm și ce vrem. Este, de asemenea, expresia credinței sale în răspunsul lui Goethe la întrebarea de ce Faust, în ciuda vinovăției sale, poate fi totuși salvat:

Oricui s-a străduit din greu
Putem să-i dăm salvarea.

Acest om care s-a temut toată viața lui ca nu cumva să-i treacă fie și numai o zi fără folos, care în fiecare dimineață — chiar și când a izbucnit un război mondial, ori i s-a sinucis fiul — a continuat să scrie concentrat la maximum, a văzut în activitatea lui o îndatorire etică și a sperat neîncetat că toată strădania asumată avea să-i justifice existența.

În 6 iunie 1950, Mann avea să împlinească șaptezeci și cinci de ani și, cu prilejul acestui eveniment festiv, fusese invitat pentru o serie de conferințe în diverse orașe din Statele Unite și Europa. În luna februarie a aceluiași an, el a pus deoparte manuscrisul cărții la care

tocmai lucra, *Alesul* — un roman despre ispășire și miracolul iertării —, și a început să mediteze la tema discursului său. Inițial, intenționa să vorbească despre *pesimism* în viziunea lui Schopenhauer asupra omului. Trăind din 1938 ca exilat în Statele Unite, era atât de dezamăgit de evoluțiile politice de după război, încât aceasta i se părea a fi o temă potrivită. Dar Katja, soția lui, a insistat ca el să folosească prilejul acestei aniversări, la mijlocul unui veac tulbure, pentru a ține o conferință „mai personală și mai generală" A doua zi, el nota în jurnalul său: „Discursul ar trebui să se axeze pe istoria personală, pe autobiografie. Două zile mai târziu: „Tema referitoare la Schopenhauer prea academică. De preferat «epoca mea»."

Încă din anii tinereții respinsese ideea că ar putea să ofere omenirii vreo învățătură și cu atât mai mult pe aceea că viața lui ar avea vreo valoare pedagogică. Nu era el artistul solitar, preocupat mai ales de vicisitudinile propriei vieți? Atunci când în 1919 a primit titlul de *doctor honoris causa* al Universității din Bonn, s-a grăbit să declare în scrisoarea sa de mulțumire: „Nu sunt un erudit, și nici un «învățător» , ci mai degrabă un visător și un sceptic care, vrând să-și salveze și să-și justifice propria viață, nu-și imaginează că «ar putea să-i învețe pe alții, să facă oamenii mai buni și să-i convertească»." Dar asta fusese atunci, înainte ca el să-l fi ales pe Goethe ca model, preferându-l lui Wagner; înainte de a fi căpătat statutul de laureat al Premiului Nobel, pe deplin conștient de funcția sa reprezentativă; înainte ca el, alungat în exil, să declare în 1938, la sosirea sa în Statele Unite, fără nicio urmă de ironie: „Acolo unde sunt eu, este cultura germană." Nu fără motiv, el, creator a trei romane europene monumentale — *Muntele vrăjit, Iosif și frații săi, Doctor Faustus* — și adversar al național-socialismului încă de la începutul anilor '20, căpătase din partea prietenilor săi titlul de „Președinte al Republicii

Spiritului" Mann și-a dat seama că venise momentul să-și întocmească testamentul spiritual: ce-ar putea învăța omenirea din ce învățase el. Katja avea din nou dreptate. Autobiografia lui ar putea fi acum instructivă. Din perspectiva experienței sale de viață și a vremurilor trăite, el avea să vorbească despre lumea și întrebările singurei făpturi căreia îi este dat să cultive ogorul timpului: omul.

II

Pentru discursul său, bătrânul Mann putea să-și noteze cu toată sinceritatea că, în timpul lungii și agitatei sale existențe, rămăsese permanent fidel umanității, chiar și în perioada în care încă mai credea în superioritatea *germanității*, lua peste picior democrația și ignora pericolele unei separări între *cultură* și politică. Asta se întâmpla în anii Primului Război Mondial. Scriind trei articole în care preamărea naționalismul, el se alăturase lungului șir de artiști care, ca barzi, îi însoțeau pe combatanții germani. Dar criza culturii europene, care izbucnise odată cu acel război, l-a împiedicat practic să continue să lucreze în liniște la ceea ce inițial fusese conceput ca o nuvelă umoristică: *Muntele vrăjit*. Tot ceea ce considerase a fi fundamentul spiritual al condiției sale de scriitor încetase să mai fie un lucru de la sine înțeles. Care este esența condiției umane? Ce valori trebuie să apere o societate? Care este rolul artei în societate? Care ar trebui să fie temeiul moral al propriei sale existențe artistice?

Conștient că toate aceste întrebări se leagă între ele, tânărul scriitor nu-și mai putea justifica sieși continuarea jocului artistic fără să se lămurească din nou asupra fundamentelor morale ale condiției sale de scriitor.

Necesitatea de a supune ideile sale despre om, artă și societate unei analize scrupuloase a devenit și mai acută, căpătând accente personale, în noiembrie 1915, când fratele său, Heinrich, l-a criticat dur, în mod public, pentru poziția sa politică. Deja ros de îndoieli asupra propriilor opinii și profund jignit — șapte ani nu va vorbi cu fratele său, deși acesta era omul de care se simțea cel mai apropiat —, Thomas Mann a luat decizia de a se apăra. Încordat și iritat, a lucrat în anii războiului la *Considerațiile unui apolitic*.

Când a început să scrie aceste reflecții, el era convins că Primul Război Mondial nu este un conflict de putere, ci un conflict de idei.

El credea că este amenințată cultura germană. Această moștenire punea mai mult preț pe formarea personală prin *Bildung* decât pe angajamentul social; libertatea era în primul rând libertate interioară, spirituală, nu politică. Din această perspectivă, fericirea umană era o problemă religioasă și metafizică, nu socială; etica personală era mai importantă decât instituțiile sociale.

El vedea această moștenire amenințată de *Zivilisationsliteraten* (un neologism inventat de autor: „literații civilizației") și de a lor „politizare a spiritului". Aceștia afirmau că fericirea depinde de ideologia politică și de instituțiile sociale. De aceea, fericirea oamenilor nu este o problemă religioasă sau metafizică, ci o problemă politică. Ei credeau în societatea perfectă și în omul perfect. Tocmai această idee îi repugna cel mai mult lui Thomas Mann, căci ea însemna, de fapt, negarea a ceea ce el considera a fi esența existenței: moartea; limitările omului; omul ca ființă cu întrebări fără răspuns. Iată de ce-i plăcea atât de mult *Parsifal*: chiar dacă, ce-i drept, nu suntem atât de inocenți precum acest rătăcitor, nu ne-am onora oare existența asumându-ne condiția de căutători și de sceptici? Existența umană nu se poate

modela după gustul autorităților, iar politica n-ar trebui să ne promită fericirea. Gândirea politică nu este în stare să rezolve chestiuni vitale. Mann era convins că doar cultura, etica, religia și arta ne pot indica o cale de urmat.

Dar „timpurile noi", trâmbițate de *Zivilisationsliteraten*, duceau, după cum constata scriitorul, doar la o și mai mare uniformizare, vulgarizare și idiotizare. Nu avea să mai fie nici loc, nici interes pentru formarea interioară, pentru *Bildung*, care, după opinia lui Goethe, trebuia să ducă în mod esențial la respect: față de sacru, față de pământ, față de semenii noștri și, în cele din urmă, față de noi înșine.

Într-o viziune complet rațională asupra lumii, sunt aduse argumente împotriva religiei. Morala este înlocuită de o doctrină a virtuții. Dar adevărata morală se distinge prin aceea că lasă loc pentru îndoială, ba chiar pentru păcat. Ea are știință de abisurile și lumile demonice în care poate zăbovi ființa umană. Toate aceste cunoștințe și experiențe sunt mai fertile, conduc mai degrabă spre umanitate decât noua dogmă „rațiune, virtute, fericire", care neagă tot ce-i omenesc și ale cărei consecințe sunt doar fanatismul și lipsa de omenie.

Thomas Mann considera că într-o lume politizată arta are aceeași soartă ca și morala. Arta devine subordonată unei ideologii. În asemenea condiții, toată arta trebuie să fie angajată social, altfel riscă să fie acuzată de estetism. Scriitorul era convins că, dimpotrivă, deși toată arta mare are o valoare morală, nu trebuie să se ceară de la ea nici intenții morale, nici virtute. La această formă de „political correctness" de început de secol XX, el răspunde din nou cu un citat din Goethe: „O operă de artă bună poate să aibă și va avea consecințe morale, dar a-i cere artistului scopuri morale înseamnă a-i ruina meseria." Arta este o forță irațională care a demonstrat în repetate rânduri că noua doctrină

a rațiunii, virtuții și fericirii nu dăruiește oamenilor înțelepciunea vieții. Mann crede că arta are valoare etică. Dar etica nu-i totuna cu virtutea, cu decența burgheză sau cu orice alt fel de morală impusă politic. Arta își extrage valoarea exclusiv din valoarea sa estetică, din statutul său de *l'art pour l'art*, din independența ei al cărei singur scop este acela de a reda adevărul. Tocmai pentru că arta nu neagă elementul demonic, ea cunoaște sufletul omenesc și-i oferă omului o cunoaștere de sine pe care n-o poate dobândi în niciun alt mod. Însă cine degradează arta, transformând-o într-un instrument moral, o distruge.

Va avea oare adevărul altă soartă decât morala sau arta? Nu, fiindcă „omul perfect", care nu dă greș niciodată — este suficient să te conformezi ideologiei politice dominante —, crede că poate fi în posesia adevărului și a virtuții. Îndoielile nu sunt necesare, ba chiar sunt nedorite. Dar Thomas Mann învățase că nimeni nu poate monopoliza adevărul și că, în plus, omenirea are mai mult de câștigat din căutarea adevărului decât din credința că îl deține.

Luciditatea cu care analizează ideile susceptibile de a garanta, ori deteriora demnitatea umană contrastau puternic cu cecitatea sa față de realitatea socială.

Thomas Mann n-a fost niciodată un naționalist în sensul restrâns al cuvântului. Era prea conștient de faptul că adevărata sa patrie era lumea ideilor, a adevărului, frumosului și binelui, iar această lume nu se lasă niciodată redusă la un loc terestru concret. În *Considerațiile* sale, el afirmă în repetate rânduri că mediul lui vital este mai degrabă Europa decât specificitatea germană. În același timp, el face — s-ar putea zice — clasica eroare de a confunda conservatorismul cultural (conservarea moștenirii culturale) cu cel politic (păstrarea ordinii sociale existente). Din această perspectivă, Imperiul German este mai bun decât democrațiile vestice.

El ajunge la concluzia că politica îl împiedică să se concentreze asupra operei sale artistice și o poate ignora atât timp cât este lăsat în pace. Lumea secolului al XIX-lea — al cărei fiu se considera — ar trebui, de fapt, să poată dăinui.

Cea mai inteligentă critică a acestei cărți foarte discutate, care este arareori citită (și încă și mai rar înțeleasă), va fi formulată mai târziu de Klaus Mann, fiul mai mare al scriitorului: „Mintea apolitică devenită politică a făcut ca cea mai importantă sarcină a lui să fie apărarea măreției culturii germanice împotriva optimismului militant al civilizației occidentale. El a confundat aroganța nesăbuită a imperialiștilor prusaci cu splendorile lui Dürer, Bach și Schopenhauer."

III

Într-o apocrifă, *Ezra IV*, se povestește că în vremea pribegiei evreilor, pe când împărat era Nebucadnețar, s-a întâmplat că într-o bună zi toate sulurile Torei să fie distruse într-un incendiu. Profetul Ezra îl întreabă pe Dumnezeu ce trebuie să facă. „Lumea zace în întuneric, iar locuitorii ei sunt lipsiți de lumină. Legea Ta a fost arsă și niciun om nu poate afla învățătura ta." Dumnezeu îi poruncește lui Ezra să rescrie totul.

Aceasta este o povestire cunoscută atât în tradiția iudaică, cât și în cea creștină. În numeroase mănăstiri pot fi admirate fresce care-l prezintă pe Ezra rescriind tot ce s-a întâmplat de la începutul începuturilor, precum și Legea dată de Dumnezeu oamenilor.

În secolul XX, Tora, cea mai însemnată expresie a demnității umane, a fost arsă din nou. Poetul Paul Celan a fost cel care a înțeles care este *sensus moralis* al acestei întâmplări istorice. Oamenii, constată el, nu tre-

buie să mai vorbească, căci pe lângă faptul că vorbele lor „icnesc sub povara a mii de ani de sinceritate falsă și slutită", ele mai sunt împovărate și de „cenușa unor sensuri arse". Focul a distrus sensul cuvintelor: cum pot oamenii să mai cunoască sensul, valoarea, adevărul, dacă limba nu le mai dă expresie?

Incendiul, care s-a iscat odată cu Primul Război Mondial, s-a întețit în cel de-al Doilea Război Mondial și n-a fost stins până în ziua de azi, n-a apărut din senin. El mocnea atât în romantismul german, cu a sa devoțiune față de irațional, cât și în iluminism, unde tocmai rațiunea umană este glorificată ca măsură a tuturor lucrurilor.

Ceea ce doar mocnea izbucnește în flăcări în revoluția ce are loc în secolul XX: eternitatea este răsturnată definitiv de pe tronul ei. Și acest lucru fusese prezis — de Nietzsche, Dostoievski și Baudelaire, care încă din 1863 observă în *Le peintre de la vie moderne* că „modernitatea este tranzitoriul, fugitivul — contingentul". Această nouă percepție a timpului este întărită de progresele tehnologice, astfel încât societatea occidentală ajunge să atribuie superioritate noului, vitezei și progresului. Istoria este excomunicată, conchide Osip Mandelstam. Tradițiile nu contează; eternitatea și transcendența nu mai sunt recunoscute. Consecința inexorabilă a acestei noi supremații este aceea că sensul nu mai poate exista, deoarece el nu mai poate fi cunoscut. El poate fi cel mult atribuit — pe timp limitat, în mod arbitrar. Măsura și valoarea, elementele *durabile* din lumea tranzitorie, dispar. Ele sunt înlocuite de nihilism, de cultul lipsei de valoare. Adevărul este redus la o realitate matematică sau empirică și nu mai reprezintă idealul în funcție de care trebuie să se orienteze realitatea.

„Era modernă" și arta produsă de ea nu pot fi înțelese fără conștiința pierderii acestei eternități și a reacțiilor care decurg din ea.

Lăsată la discreția prezentului și a efemerului, ființa umană nu mai poate fi altfel decât grăbită, hăituită, rătăcitoare printr-un univers fără sens, urmărită de lipsa timpului. Dar omul, află Socrate de la Diotima, este îndrăgostit de nemurire, ceea ce îl face receptiv la „surogatele de Dumnezeu", după cum spunea Nietzsche. „Imperiul de o mie de ani" și „paradisul terestru comunist" au fost concepute explicit ca alternative seculare ale eternității alungate. Societatea occidentală actuală are aceleași aspirații ca și fasciștii și comuniștii. Nu degeaba pilonii ei de susținere cei mai importanți, mass-media și economia social-capitalistă, proclamă doctrina *noului, a vitezei și a progresului* — bineînțeles, totul la nivel de bunuri de consum — și ne oferă apoi *libertatea* de a fi fericiți cu aceste produse. Trebuie să ne simțim veșnic tineri, să vedem mereu în ce este nou semnul superiorității, să nu luăm în seamă niciun fel de limitări și, de preferință, să uităm de moarte.

IV

Primul Război Mondial l-a făcut pe Thomas Mann să-și pună întrebarea dacă ideile sale despre om, artă, adevăr și morală și-au pierdut valabilitatea. *Considerațiile unui apolitic* reprezintă protocolul unei reflecții anevoioase, dar serioase asupra acestor chestiuni. În acest context, scriitorul devine și el conștient de faptul că o problemă mult mai importantă a devenit prioritară, ajungând să-l captiveze nu doar pe el, ci și pe mulți alții: problema timpului. Care este puterea timpului? Poate să mai existe în această nouă eră ceva cu o valoare durabilă, ceva nepieritor? Există un refugiu pentru eternitatea detronată? Niciun artist nu poate evita întrebarea dacă opera sa ar putea sau ar trebui să aibă o valoare

durabilă. Se poate exprima ceva etern în forme *contemporane*?

Cu cinci zile înainte de a se sinucide, Vincent van Gogh îi trimitea o scrisoare fratelui său Theo, în care-i spunea că unele dintre tablourile sale „își păstrează calmul chiar și în momentele de agitație" Dacă așa se poate defini marea artă — în orice caz, eu subscriu acestei definiții — *Ulysses* de Joyce, *Patru cvartete* de Eliot, *În căutarea timpului pierdut* de Proust, dar și cubismul lui Picasso, dodecafonia lui Schönberg și *Ființă și timp* de Heidegger sunt cu adevărat mari opere artistice. În ele este acceptată provocarea Primului Război Mondial și se exprimă paradoxul secolului XX. Conștienți de faptul că orice încercare de a exprima o realitate nouă în forme lingvistice vetuste transformă limba într-o minciună, aceste spirite reușesc să creeze o limbă care revelează modernitatea, supremația timpului și noua viziune asupra realității umane. Se caută o dimensiune inedită a eternității — pe care Proust o localizează în mod elocvent în „paradisuri pierdute", pe care le putem regăsi, ajutați de întâmplare și de „memoria involuntară" doar pe durata unei clipe —, dar totodată acești artiști scot, datorită noului lor limbaj, propriile creații de sub supremația timpului. Valoarea acestor opere transcende uitarea și lipsa de sens.

Thomas Mann s-a văzut confruntat cu aceeași provocare. Înconjurat de o lume distorsionată, aflată în plin proces de decadență a valorilor; martor al credinței oarbe în progresul permanent și în tot ce este nou sau, dimpotrivă, a fixației pentru de tot ceea ce este vechi; asediat de cântecul de sirenă tot mai irezistibil al eternității lumești, totalitarismul, caută și el răspuns la întrebările timpului său.

Când, în *Epoca mea*, aruncă o privire retrospectivă asupra acestor ani, Mann conchide că a abandonat ideile din *Considerațiile unui apolitic* aproape imediat

după publicarea lor din 1918. Este adevărat. Dar n-a abandonat valorile la care ținea, ci încrederea sa naivă în politica naționalistă, conservatoare, ca apărător al lumii ideilor sale. În cele din urmă, se convinsese și el că fidelitatea față de forme politice care supraviețuiseră propriului lor timp nu era doar lipsită de sens, ci de-a dreptul periculoasă. Tocmai pentru a putea rămâne fidel acestor idei, individul trebuie să fie receptiv la schimbarea formelor. Restaurarea formelor istorice care și-au pierdut vitalitatea reprezintă întotdeauna o evadare în obscurantism.

În ianuarie 1919, Thomas Mann era, alături de fratele său Heinrich, unul dintre intelectualii invitați de ziarul social-democrat *Vorwärts* să dea un răspuns scurt la întrebarea „Ce se așteaptă de la noua Germanie?" În vreme ce în *Considerațiile unui apolitic* scriitorul opune omul ca ființă metafizică percepției celor numiți de el *Zivilisationsliteraten*, de data asta el formulează un răspuns surprinzător: „Nu încape îndoială (nici măcar cei care nu subscriu sub nicio formă marxismului ca dogmă și ideologie nu pot avea îndoieli în această privință) că viitorul politic aparține ideilor sociale, atât la nivel național, cât și internațional." Totuși, el adaugă că în momentul în care statul social său socialist ar repudia spiritul civil, atunci o asemenea societate ar degenera în mod inevitabil într-o „dictatură a proletariatului, într-o barbarie"

În *Considerații* scriitorul contrapune conceptului de *Humanismus* pe cel de *Kultur* ca expresie a viziunii superficiale, optimiste și democratice asupra omului, împărtășită de adversarii săi. În mai 1921, el scria în jurnalul său: „Discuții despre problema culturii germane. Umanismul nu este german, ci indispensabil." Acest moment de înțelepciune i-a dat curajul de a se împăca cu fratele său atunci când acesta se îmbolnăvește. „Au fost zile dificile pe care le-am lăsat în urmă, dar am trecut de

ce-a fost mai greu și acum vom merge mai bine — împreună, dacă simți ce simt și eu." În vara lui 1922, Walter Rathenau, ministrul evreu al Afacerilor Externe în timpul Republicii de la Weimar, a fost asasinat de extremiști de dreapta. Contrariat și chinuit de întrebări asupra consecințelor acestui act de violență, Mann a decis să folosească discursul oficial pe care urma să-l susțină cu ocazia împlinirii a șaizeci de ani de către Gerhart Hauptmann — scriitorul astăzi aproape uitat — pentru a-și exprima în mod public susținerea pentru ceea ce combătuse până atunci: republica. Discursul pe care l-a rostit pe 13 octombrie 1922 într-o sală arhiplină din Berlin, *Beethovensaal*, se și intitula, de altfel, în chip elocvent: *Despre Republica Germană*.

El își avertizează publicul că un război asemenea celui descris de Tolstoi în marele său roman, un război marcat de o dimensiune mitico-poetică, nu mai există. În prezent, războiul este o orgie de sânge, distrugere și rău pur. Cine își mai dorește acest tip de eroism înălțător dă dovadă de un donquijotesc obscurantism. Acestui soi de obscurantism trebuie să i se răspundă, căci sub masca așa-zisei „loialități germanice" se ascund brutalitatea și violența. Democrația și republica sunt fapte incontestabile. Cine este pentru *Kultur* trebuie să accepte pacea, existența unei republici democratice. În plus, ar trebui să ne întrebăm dacă nu cumva vechile instituții publice germane nu au împiedicat împlinirea idealului german, dacă ideile lui Goethe, Nietzsche și Hölderlin n-ar avea mai mulți sorți de izbândă într-o democrație.

Thomas Mann a refuzat să accepte că aceste opinii reprezintă o trădare a propriilor convingeri. A scris *Considerațiile unui apolitic*, explica el, pentru a veni în apărarea unor valori esențiale. Este o carte conservatoare, chiar dacă nu în beneficiul trecutului, ci al viitorului. Pentru a continua să fie fertile, ideile din carte trebuie

să capete forme noi, astfel încât să poată însoți viața în desfășurarea ei. Și astfel a aflat că un al treilea element este necesar pentru a concilia profanul și sacrul, iluminismul și romantismul, rațiunea și mistica: umanismul. Acesta este, după cum spune Mann, un cuvânt clasic pentru a denumi democrația.

Existența umană nu poate fi exclusiv spirituală sau senzuală, axată numai pe aspectul metafizic sau doar pe cel social. Mann este conștient de faptul că cine vrea să aducă un omagiu omului nu se poate mulțumi doar cu o parte. Este necesară cunoașterea totalității acestei existențe, spune el, avertizând că atunci când sunt negate evoluțiile politico-sociale cultura poate degenera în barbarie. Oricine continuă să nege faptul că democrația parlamentară este în prezent o condiție a garantării demnității umane și a supraviețuirii culturii europene se face vinovat de complicitate la acțiunile extremiștilor.

În acel moment al istoriei germane, responsabilitatea intelectuală l-a obligat pe scriitor să se pronunțe public asupra necesităților sociale ale țării sale. Nu putea bănui cât de des avea să-și mai asume această datorie.

Dar o singură operă de artă ne poate arăta mai mult decât pot explica nenumărate discursuri politice.

În toți acești ani, Thomas Mann și-a dedicat orele liniștite ale dimineții manuscrisului tot mai voluminos al romanului *Muntele vrăjit*. Ceea ce înainte de război ar fi trebuit să devină o nuvelă umoristică a căpătat acum o notă sobră, transformându-se într-o adaptare a mitului Sfântului Graal pentru secolul XX. Supremația timpului și căutarea eternității nu sunt doar marile teme care l-au preocupat pe Mann în această perioadă, ci ele reprezintă totodată și tema acestui mit. Comunitatea Graalului — după cum ne povestește Parsifal, căutătorul Graalului — este bolnavă și pradă efemerului, pentru că Graalul, care dăruiește viața veșnică, nu

mai poate fi arătat. Cultura europeană se află în agonie, fiindcă a dispărut eternitatea, laolaltă cu atributele ei, valoarea și semnificația.

Monsalvat, cetatea cavalerilor Graalului, a devenit așadar în versiunea lui Thomas Mann un sanatoriu. Trăind sus, în munți, aproape fără a avea contact cu ce se întâmplă jos, la șes — realitatea cotidiană —, pacienții spitalului și cititorii, odată cu ei, pierd întru totul noțiunea timpului, trăind într-un fel de veșnicie.

În acest spațiu atemporal sosește mai mult sau mai puțin întâmplător un tânăr. Inițial, nu vrea să zăbovească aici decât trei săptămâni, dar va rămâne șapte ani. Între timp, acest Parsifal trebuie să încerce să înțeleagă ceva despre viață. Pentru asta trebuie să treacă prin mai multe încercări pedagogice. Îi întâlnește pe Settembrini și pe Naphta. Primul reprezintă Iluminismul și crede în bunătatea omului și în atotputernicia rațiunii umane. De asemenea, el nutrește convingerea profundă că artele frumoase îi vor inspira pe oameni să facă fapte bune. Naphta este opusul său. Pe el îl preocupă mai mult zonele obscure ale omului, dar are încredere totală doar în statul totalitar, în supunerea absolută, în violență ș.a.m.d. Acestor „reprezentanți ai spiritului european" li se contrapune impunătorul Peter Peeperkorn, un personaj lipsit de complicații, burtos, simbol al vieții. Dar nici el nu poate fi un exemplu de urmat. Atunci când boala îl împiedică să se bucure din plin de viață, Peeperkorn nu dispune de rezistența mentală necesară pentru a continua să trăiască și se sinucide.

Ce-a aflat despre viață acest „nebun inocent" după ce și-a petrecut șapte ani în sferele înalte? El a făcut cunoștință cu un umanism pesimist căruia îi sunt familiare tragismul și limitările existenței umane. Boala și moartea fac parte din viața noastră și nu trebuie negate, căci ele ne pot facilita o înțelegere mai profundă a încercărilor prin care trecem în timpul vieții decât ne poate

oferi rațiunea. Dar el mai află și că, de dragul bunătății și al iubirii, nu trebuie să admitem ca aceste forțe să pună stăpânire pe gândurile noastre. El învață să admire vitalitatea vieții, dar înțelege și că viața are nevoie întotdeauna și de îndreptar moral oferit de spiritul uman.

Mai târziu, Mann avea să observe că adevăratul erou al povestirii lui este însuși omul. „În realitate, este vorba despre *homo dei*, omul însuși cu întrebarea sa religioasă despre sine, despre originea și destinul său, despre esența și scopul său, despre locul său în univers, despre taina existenței sale, despre eterna enigmă a umanității."Și Sfântul Graal pe care îl caută acest om? Timpul petrecut pe muntele vrăjit ne învață că Sfântul Graal este o taină, un mister. Dar această taină este identică cu taina veșnică pe care o reprezintă ființa umană. Dacă omul respectă această eternitate, atunci el va regăsi valorile și semnificațiile în lipsa cărora nu există demnitate umană. Asta nu va aduce cu sine viața veșnică — existența pământească este și va rămâne întotdeauna efemeră —, dar va face să supraviețuiască ceea ce ar trebui să fie veșnic: valorile care, asemeni heruvimilor din paradisul pierdut, înconjoară taina existenței umane.

„Aici timpul devine spațiu", cântă cavalerii Graalului în opera lui Wagner, atunci când Parsifal intră în încăperea în care este ascuns Graalul. Acolo timpul devine spațiu, devine eternitate. Și Mann ne face să zăbovim într-o eternitate. Eternitatea povestirii sale, a repovestirii mitului, care este atemporal, deoarece căutarea Graalului este atemporală.

Această eternitate, acest Graal — eternul mister al existenței umane — este răspunsul său artistic contemporan la întrebările despre timp și eternitate. Este, totodată, riposta sa atemporală dată atât celor numiți de el *Zivilisationsliteraten*, care vor să nege acest mister, cât și forțelor economice și politice care vor să-i conducă pe

oameni în felurite variante spre propriul lor Graal: eternitatea pământeană.

Scrierea *Considerațiilor* fusese o grea încercare. Scrierea *Muntelui vrăjit* — o căutare a Graalului. Atunci când, la cincizeci de ani, a putut scrie sub ultimul rând al romanului său „finis operis", el a înțeles că negarea acestei taine ca și acceptarea surogatelor au drept consecință sigură distrugerea unui lucru căruia el voia să-i fie fidel: umanitatea.

V

Avea să se dovedească a fi ultima întâlnire a lui Thomas Mann cu un bărbat care îi fusese ca un părinte, care, prin încrederea arătată față de tânărul scriitor — „De ce nu scrieți un roman? Dar să nu fie prea lung" —, făcuse posibilă afirmarea sa ca artist: Sammi Fischer, editorul evreu din Berlin, responsabil de publicarea tuturor cărților lui Mann, printre care și a primului, dar totuși voluminosului său roman *Casa Buddenbrook*.

Când s-au întâlnit în primăvara lui 1934, la Zürich, sănătatea lui Fischer lăsa de dorit. Era bătrân, surd, deseori confuz și întristat de teroarea dezlănțuită de naziști în iubitul său Berlin. După mai puțin de jumătate de an, s-a văzut silit să scrie un *In memoriam*. Cu acest prilej, el a rememorat un moment din această întâlnire. Bătrânul Fischer își exprima părerea despre o cunoștință comună:

— Nu-i un european, a spus el scuturând din cap.

— Cum așa nu-i european, domnule Fischer?

— Nu înțelege nimic din marile idei umaniste.

Și Mann continua: „Mi-e imposibil să spun cât de tulburat am fost. Acolo vorbea, aproape deja din noapte,

o generație care era mai mare și mai bună decât aceasta care preia acum frâiele."

Marile idei umaniste — cultura europeană. Aceasta este tradiția în care se poziționase Mann în mod conștient atunci când scrisese *Muntele vrăjit*. Dar, odată cu publicarea acestui monument al umanismului european, a apărut întrebarea neliniștitoare dacă această cultura va dăinui, dacă nu cumva ea se va dovedi a fi doar un episod în istoria noastră.

În Germania — aceeași Germanie în care atâtea spirite mari au dat formă culturii europene — se manifesta din ce în ce mai intens o ură nemaivăzută față de această cultură. Atunci când, în septembrie 1930, naziștii au obținut primul lor mare succes electoral, Mann și-a făcut auzit din nou glasul în spațiul public. Pe teren cunoscut — în sala Beethoven din Berlin, unde în 1922 își justificase opțiunea sa pentru democrație —, el a vorbit despre evoluțiile politice din țara sa. A arătat cum într-un climat de idolatrizare a tehnicii, a sportului, a starurilor de cinema și a numerelor mari, s-au creat condițiile pentru „o politică în stil grotesc, cu ifose de Armata Salvării, convulsii ale maselor, zarvă de iarmaroc, strigăte de aleluia și repetarea, în felul dervișilor, a unor sloganuri monotone, până ce toți fac spume la gură. Fanatismul devine un principiu al mântuirii, entuziasmul, extaz epileptic, politica devine narcotic pentru masele din cel de-al Treilea Reich sau ale unei escatologii proletare, iar rațiunea îi acoperă fața."Cultura era distrusă pentru a face loc unui nou cult. *Bildung*, formarea spirituală și morală a omului, nu trebuia să mai existe. Poporul voia să fie cufundat într-o exaltare colectivă, să fie eliberat de responsabilitatea individuală. Nazismul era o formă respingătoare de religie. Un cult orgiastic al naturii, ostil omului. Lui Thomas Mann îi era evident scopul final al acestui crez: distrugerea adevărului. Căci totalitarismul nu poate exista decât prin minciună și violență.

În *Epoca mea*, Thomas Mann declara că repulsia sa față de orice formă de totalitarism se bazează pe faptul că aceste ideologii venerează întotdeauna minciuna. Ca scriitor, ca interpret al umanului — continua discursul —, el nu poate să se dedice decât adevărului.

Dar ce este adevărul? Pentru Mann, adevărul nu este un concept matematic sau empiric. Adevărul nu este realitate. Dimpotrivă, adevărul înseamnă măsură și valoare, idealul la care trebuie să aspire orice om. De aceea, în calitate de cofondator, a dat numele de *Maß und Wert* (măsură și valoare) revistei înființate în 1937 pentru a da glas „celeilalte Germanii" În editorialul introductiv, el spune că a venit momentul să li se redea noțiunilor semnificația lor legitimă. Adevărul, de exemplu, nu mai trebuie să fie un concept subiectiv și relativ pe care fiecare îl folosește după bunul lui plac. Adevărul trebuie să redevină măsura absolută cu care să se măsoare nivelul demnității noastre umane.

Această viziune prea puțin reprezentativă pentru epocă era consecința logică a viziunii sale asupra omului. Fiindcă omul este om, el este mai mult decât natura sa. Acest *mai mult* face parte din definiția ființei umane. Omul este în parte animal, dar posedă și o dimensiune spirituală. „Conștiința îl învață să deosebească; el este, așa cum spune Domnul, «după chipul Nostru»; el știe ce este bun și ce este rău, el stăpânește absolutul. Acesta îi este dat în gândurile despre adevăr, libertate, dreptate, și odată cu aceste gânduri se sădește în el și visul eliberării din lumea deficitar-naturală, visul perfecțiunii."

În timp ce scria la *Muntele vrăjit*, Thomas Mann a descris esența ființei umane ca fiind „eternul mister care este omul pentru sine însuși" Acest mister este constituit din două elemente. Pe de o parte, este vorba despre natura umană, efemeră și de mult prea multe ori sursă a tragismului vieții. Pe acest element a pus el accentul în dezbaterea sa cu cei pe care-i numea

Zivilisationliteraten, care credeau în ideea ființei umane perfecte. Pe de altă parte, datorită capacităților sale spirituale, omul cunoaște absolutul și valorile eterne la care trebuie să aspire fiecare om, a repetat neobosit Thomas Mann.

Goethe continua să rămână principala referință. „Toate legile și normele morale pot fi reduse la un singur lucru: adevăr", observase *poeta doctus* din Weimar. Nu mai puțin important a fost ceea ce a învățat Mann de la el în privința esenței libertății. „Nu faptul că nu recunoaștem nimic deasupra noastră ne face liberi, ci tocmai faptul că venerăm ceva ce se află deasupra noastră."

Adevărul ne face liberi pentru că are putere asupra noastră; el ne poruncește nouă, nu noi lui. Dar acest adevăr inaccesibil, absolut, pe care îl putem cunoaște prin intermediul conștiinței, dar nu-l putem poseda niciodată, nu poate fi limitat prin definiție de o formă efemeră. De aceea, niciun muritor nu va putea pretinde vreodată că deține adevărul. Ortodoxia — teistă sau ateistă — devine fundamentalism atunci când nu este respectat acest adevăr esențial. Lumea aflată în permanentă schimbare cere permanent noi forme de revelare a adevărului. Un alt cuvânt pentru aceste forme este „cultură". A distruge cultura înseamnă a distruge adevărul. Și a distruge adevărul nu este altceva decât a-l priva pe om de demnitatea sa.

VI

Dacă umanitate, dreptate, eternitate sunt poate cuvinte mari — în orice caz, mai mari decât suntem obișnuiți să auzim în ziua de azi —, atunci putem formula justificarea acestei existențe artistice ca fiind loialitate pe viață față de limbă.

Orice poet știe că nu focul, ci limba este darul zeilor. „În chip poetic locuiește/ omul pe acest pământ", a scris Hölderlin. Limba este esența ființei umane. Datorită limbii, omul poate gândi, căci gândul există grație expresiei lingvistice. Experiențele și sentimentele noastre capătă formă prin limbă. Limba ne permite să numim și să cunoaștem lumea. Prin limbă ne facem cunoscuți, în rugăciune, mărturisire, poezie. Prin limbă există o lume dincolo de limitele realității, există trecut (a fost odată), există viitor (va fi într-o bună zi). În limbă eternitatea își are un loc, iar morții continuă să vorbească: *defunctus adhuc loquitur* (Evrei, 11: 4). Prin limbă există semnificație, există adevăr.

Limba nu tolerează minciuna. O minciună face cuvintele să amuțească, le lasă fără suflet. Nu-i o întâmplare că limba a constituit preocuparea cea mai de seamă a unor oameni precum Aleksander Wat, Anna Achmatova, Primo Levi sau Viktor Klemperer. Ei au simțit pe propria lor piele efectele cultului minciunii. La fel ca și Paul Celan, ei au știut că acolo unde dispare semnificația cuvintelor sunt distruse atât adevărul, cât și omul.

Thomas Mann a considerat că este de datoria lui să recupereze limba de la mincinoși. De aceea, a continuat să scrie, de aceea, a repovestit o veche istorie. N-avea nevoie să fie original. Nu-i mărturisise maestrul său lui Eckermann că într-o lume confuză repetarea adevărului este deja un merit?

În timp ce în patria sa teutonii celebrau antiumanismul, se considerau pe ei înșiși ca fiind poporul ales, iar pe Hitler îl vedeau drept Mântuitorul lor, Mann a contrapus acestei viziuni un alt mit, o altă religie, un alt Dumnezeu. Din 1927 până în 1942, el a continuat să scrie la „frumoasa poveste, plăsmuire a lui Dumnezeu, despre Iosif și frații săi". Acest mit povestește cum omul își descoperă demnitatea călcând pe urmele lui Avraam. Căci bărbatul din Ur a fost acela care a înțeles cât este

de important pentru om să știe cui servește. El își propune: „Eu, Avraam, și omul din mine nu trebuie să servim decât Supremului." Așa a început totul. La început, Avraam a crezut că lucrul cel mai important este pământul, dar acesta are nevoie de ploaie din cer. Apoi, el a presupus că soarele era ceea ce căuta, dar soarele asfințește, așa cum se întâmplă și cu luna și stelele. Înțelegând că Dumnezeul său trebuie să fie deasupra tuturor acestor lucruri, l-a descoperit pe Dumnezeu.

Dumnezeu este spațiul lumii, dar lumea nu este spațiul Său. Pe acest Dumnezeu inimaginabil, pur spiritual și moral, îl descoperă Avraam, și cei doi încheie un Legământ.

Miturile sunt cele mai vechi urme ale spiritului uman. Cu ajutorul lor experiențele omului au devenit limbă și pot fi povestite. Mitul este atemporal, fiindcă aceste experiențe sunt la fel de vechi ca și omenirea. A trăi o viață plină de semnificație înseamnă a trăi în dimensiunea mitică, adică: a călca pe urme. Însă fiecare om este responsabil de urmele pe care calcă.

Iosif, fiu al lui Iacob și protagonist al acestei povești, este conștient de faptul că el — și noi odată cu el — trebuie să calce pe urmele lui Avraam, ale lui Isaac și ale părintelui său pentru a-și dobândi demnitatea.

Repetă Iosif oare doar ce-a mai fost? Da și nu. El află că taina mitului pe care îl alege nu este doar repetare a trecutului, ci și un pas înainte, schimbare și deschidere față de nou. Acel „odată" al mitului se referă atât la trecut, cât și la viitor. „Etern" nu înseamnă doar „întotdeauna", ci și „ceea ce va urma" De aceea, religiozitatea lui Iosif este modelată de *„atenție* și *supunere*; atenție la schimbările interne ale lumii, la transformarea imaginii adevărului și dreptății; supunere care nu întârzie să adapteze viața și realitatea la aceste schimbări, la această transformare, făcând astfel dreptate spiritului. A trăi în păcat înseamnă a trăi împotriva spiritului, a nu

renunța la ce-i vetust, retrograd și a continua să trăiești astfel din lipsă de atenție și din nesupunere."

Iosif, așa cum povestea lui ne învață, trebuie să se lase condus de „grija față de Dumnezeu"

În ianuarie 1943, când Thomas Mann a terminat de scris *Iosif și frații săi*, Europa era pe mâna celor care nu voiau să știe de „grija față de Dumnezeu" Aceștia au călcat pe urmele altui mit.

După acest roman despre începuturile istoriei mântuirii, descoperirea lui Dumnezeu și a demnității umane, naratorul și-a dat seama că trebuie să mai scrie o singură carte, care ar putea fi ultima lui carte. Este vorba despre alt mit: o poveste atemporală despre trufie, despre un pact cu diavolul și sfârșitul veacurilor.

Duminică, 23 mai 1943, Thomas Mann a început să scrie *Doctor Faustus. Viața compozitorului german Adrian Leverkühn povestită de un prieten.* În această poveste a unei vieți, autorul vorbește despre avatarurile Germaniei, despre criza unei epoci și criza din artă. Este istoria amară a trufiei intelectuale și a cecității morale, a apropierii dintre estetism și barbarie ca o consecință a cultului artei, a ideii fixe că omul se poate mântui de unul singur.

Adrian Leverkühn va compune două mari lucrări, prima dintre ele fiind, în 1919, *Apocalipsis cum figures.* Cu această lucrare, el pune omenirii în față o oglindă revelatoare, astfel încât aceasta să poată vedea ce va urma curând: sfârșitul, judecata, începutul osândei. Un cor cântă una dintre plângerile lui Ieremia:

De ce să se plângă omul cât trăiește?
Fiecare să se plângă mai bine de păcatele lui!
Să luăm seama la umbletele noastre, să le cercetăm
Și să ne întoarcem la Domnul.

Am păcătuit, am fost îndărătnici —
Și nu ne-ai iertat.

În mânia Ta, Te-ai ascuns, și ne-ai urmărit,
Ai ucis fără milă.

Ne-ai făcut de batjocură și de ocară
Între popoare.

După Serenus Zeitblom, prietenul care narează istoria, această lucrare se deosebește de lucrările romantice despre mântuire prin caracterul său nemilos și negativ din punct de vedere teologic. Cu această lucrare, compozitorul reușește să dezvăluie în formă muzicală taina cea mai profundă a omului: ambiguitatea sa, dubla identitate compusă din animalitate și sublimul cel mai pur.

Cealaltă compoziție — după care, acest bărbat genial se va cufunda într-o obscuritate spirituală din care nu va mai ieși niciodată — este cantata simfonică *Lamentația doctorului Faust*, concepută în mod expres ca o replică la *Simfonia a noua* de Beethoven. Această odă către bunătate, bucurie, speranță este revocată de lamentația lui Leverkühn, cea mai groaznică acuzație împotriva oamenilor și a lui Dumnezeu.

Serenus Zeitblom semnalează faptul că această operă este marcată de o constantă inversare. Astfel, acest Faust refuză ideea salvării — nu doar din loialitate formală față de pactul cu diavolul, ci și pentru că el disprețuiește visceral optimismul și falsa evlavie a lumii. Este un „Nu!" trufaș-deznădăjduit împotriva pietății burgheze terne și ipocrite. Dar Zeitblom, care cunoaște ca nimeni altul opera prietenului său, mai atrage atenția și asupra unei alte schimbări de sens, la sfârșitul cantatei, acolo unde este exprimată pentru ultima oară disperarea profundă, ceea ce sună precum lamentația lui Dumnezeu despre decăderea creației Sale, un fel de „N-am vrut asta" trist al Creatorului. Aici este locul unde naratorul se întreabă: „nu cumva acest poem muzical ce refuză până în ultima clipă orice consolare, împăcare sau transfigurare

ascunde paradoxul religios prin care din păcătoșenia cea mai adâncă, chiar dacă numai ca o întrebare abia șoptită, încolțește speranța? Ar fi speranța de dincolo de deznădejde, transcendența disperării — nu trădarea ei, ci miracolul ce trece dincolo de credință."

Thomas Mann n-a făcut niciodată un secret din faptul că *Doctor Faustus* a fost opera sa cea mai personală: o confesiune. La începutul exilului său în Statele Unite, el declara fără niciun fel de reținere: „Acolo unde sunt eu, este cultura germană." De-a lungul întregii sale vieți, el s-a considerat un fiu al secolului al XIX-lea și al romantismului german. El a fost întruchiparea *Deutschtum*-ului și, mai mult decât oricine altcineva, a fost convins că, înainte de a fi un fenomen politic, nazismul își avea rădăcinile în cultură, în cultura germană. Pentru ca oamenii să știe de-acum înainte cum a fost posibil să izbucnească cea mai mare distrugere într-o mare cultură, el nu putea face altceva decât să-și sondeze adâncurile propriului suflet, povestind despre viața și epoca sa.

VII

Anii despărțirii au început atunci când, în 22 aprilie 1950, Thomas Mann și-a susținut prelegerea *Epoca mea* la Universitatea din Chicago, în fața unui auditoriu de cinci sute de persoane.

Ultimii ani de viață ai autorului au fost marcați de dezamăgiri. În cele din urmă, fidelitatea sa față de umanitate l-a făcut să înțeleagă că lucrul de care avea nevoie această lume mai presus de orice — o ordine socială care să garanteze demnitatea umană — se putea obține doar printr-un nou umanism. Un umanism religios care să respecte impenetrabila taină a omului, să nu-i nege dimensiunea tragică și abisurile demonice; să recunoască

adevărul care poate fi cunoscut numai de propria noastră conștiință drept norma absolută după care trebuie să ne orientăm; un umanism care încorporează întregul existenței noastre și nu neagă realitatea politică.

Imediat după război, în discursul său *Filosofia lui Nietzsche în lumina experienței noastre,* el avertizase că nicio conferință, nicio măsură tehnică, nicio măsură judiciară sau ideea unui *guvern mondial* n-ar face să se avanseze nici măcar cu un pas în direcția acestei noi ordini sociale, dacă mai întâi n-ar apărea un alt climat spiritual, o nouă receptivitate la *noblețea spiritului uman.*

Dar lucrurile au evoluat în direcția opusă, climatul politic continuând să se învenineze. A izbucnit Războiul Rece și iarăși au apărut semnele politizării și ale isteriei naționale, încurajate în America de data asta de mccarthysm. FBI-ul a întocmit un dosar de mai bine de o mie de pagini despre Mann și copiii săi, Klaus și Erika. Acuzația principală: antifascism prematur, adică rezistență la fascism înainte ca America să fi declarat război Germaniei, la sfârșitul lui 1941. După FBI, asta nu putea dovedi decât un singur lucru: simpatia față de comunism.

Mann nu și-a ascuns deziluzia față de atitudinea cinică a democrațiilor vestice. Din interes economic, ele au tolerat mai întâi ascensiunea fascismului și nazismului, considerându-le cea mai bună armă împotriva bolșevismului, și au sacrificat astfel în 1938 poporul ceh. Acum dictau din nou miopia și interesul economic. Occidentul făcea apel la „democrație" pentru a-și justifica politica, fără a avea nici cea mai vagă idee în privința esenței democrației. În *Despre viitorul triumf al democrației* (1938), Mann subliniase faptul că aristocrația și democrația nu se află, de fapt, în opoziție una față de cealaltă. Ba mai mult, dacă aristocrația înseamnă într-adevăr „supremația a ceea ce este bun și mai bun", atunci ea este exact ceea ce înțelege el prin democrație.

Adevărata democrație nu poate exista în lipsa unui anumit caracter aristocratic — a nobleței datorate nu nașterii, ci spiritului. „Într-o democrație care nu respectă viața sublimă a spiritului și nu este determinată de ea, demagogia își face de cap, iar nivelul vieții naționale se coboară la cel al ignoranților și necultivaților, în loc să domine principiul educației și să prevaleze tendința de a ridica păturile sociale inferioare la înțelegerea culturii și a face astfel încât nivelul celor mai buni să fie recunoscut ca opțiune dominantă."

În aceste condiții, Thomas Mann a cedat tentației de a da declarații și de a participa la acțiuni (o vizită în zona sovietică a Germaniei ocupate) care dădeau impresia că ar aproba totalitarismul rus. Pentru a preveni un conflict politic nedorit, Biblioteca Congresului din Washington — locul unde, inițial, conferința sa *Epoca mea* ar fi urmat să deschidă șirul prelegerilor —, și-a anunțat „consultantul pentru literatura germană" că ar fi mai bine să nu vină în acel an. Thomas Mann nu avea să mai calce vreodată pragul acestei instituții. El s-a despărțit de America. După moartea lui Roosevelt, pe care îl admira atât de mult, aceasta nu mai putea fi țara lui.

S-a întors în Europa — în Elveția, căci nici Germania nu mai putea fi patria sa. Acolo voia să se despartă de existența sa pământească, conștient că, odată cu el, își va lua rămas bun și umanismul burghez, epoca sa. Europa lui Sammi Fischer, cultura marilor idei umaniste, a căzut pradă uitării. În momentele sale cele mai sumbre, anticipa pentru Occident venirea unei lungi „nopți de incultură și amnezie"

Deși se afla în culmea gloriei, deznădejdea lui în privința sensului propriei existențe nu fusese nicicând mai mare. Își construise existența după principiul moral de *Entsagung* (abnegație) al lui Goethe. Practicase această formă de ascetism, care îl ajutase să nu cedeze niciunei tentații și să-și folosească timpul din plin.

Continua să se așeze în fiecare dimineață la ora nouă la biroul lui mare de mahon, folosind orele liniștite ale dimineții pentru scris. Dar orele devin lungi atunci când coala de hârtie rămâne goală. Ce justificare mai avea atunci existența lui?

„Am preferat melancolia care speră, aspiră și caută unei melancolii care disperă, în tristețe și paralizie", scria Vincent van Gogh într-una dintre scrisorile sale. Această melancolie a găsit-o Mann în opera lui Anton Cehov, dedicându-i în ultimul său an de viață unul dintre cele mai frumoase eseuri.

În viața și opera acestui tânăr autor de nuvele el a recunoscut propria sa etică a muncii, scepticismul său uman, ironia și ideea că cea mai însemnată datorie morală constă în transformarea de sine.

Pe Mann îl tulbura povestirea *O istorie tristă*, în care o tânără femeie îl întreabă disperată pe un bătrân foarte învățat ce trebuie să facă cu viața ei. În ciuda experienței și a cunoștințelor sale, profesorul nu poate spune mai mult decât: „Katia, chiar nu știu."

Lectura povestirilor lui Cehov i-a confirmat lui Thomas Mann una dintre convingerile sale cele mai profunde: niciun om nu poate oferi „adevărul salvator" Nici arta nu-l poate salva pe om. Arta, frumusețea, povestirile pot cel mult să elibereze sufletul omenesc de frică și de ură, ajutându-l astfel pe om să-și continue călătoria vieții. Arta nu poate fi putere, dar poate oferi consolare — nu spunându-ne că viața este bună, căci asta ar fi o minciună, ci împărtășindu-ne întrebările și sentimentele.

Thomas Mann a sperat că romanele sale, cel mai de seamă fruct al propriilor contemplații, ar putea oferi cititorilor această consolare. Astfel, timpul său ar fi fost bine folosit, iar viața sa și-ar fi aflat justificarea. Astfel poate ar fi aflat îndurarea.

Conversații inactuale pe teme actuale

E prea multă trădare, avem o sferă prea largă a dezonoarei intelectuale.

Stephen Spender

I

Unele dialoguri nu pot fi uitate niciodată.

Într-o casă splendidă din apropiere de Pireu, portul Atenei, un grup restrâns de tineri de familie bună s-a adunat în așteptarea festivităților ce urmau să aibă loc în acea seară în onoarea zeiței vânătorii, Artemis. Se apropia vara, după-amiaza era caldă, iar orele lungi amenințau să se transforme în veșnicie. Întâmplător, amfitrionul a întâlnit în apropierea casei un prieten cunoscut pentru talentul său oratoric. Insistent, dar cu duhul blândeții, l-a rugat să se alăture grupului, căci ce putea alunga mai bine apatia și plictiseala decât o conversație bună? Acest prieten era un ins aparte. Felul în care era îmbrăcat și picioarele goale arătau ori că este un om fără dare de mână, ori că nu-l interesează cum arată. Un bărbat scund, de vârstă medie, cu o conformație solidă. Ochii amabili ce-i luminau fața acoperită de barbă trădau atât bunătate, cât și perspicacitate. Atunci când Cephalus, vârstnicul tată al amfitrionului, și-a dat seama de prezența lui Socrate, a venit și l-a salutat cordial pe oaspetele neașteptat, dar binevenit. Socrate s-a interesat politicos de starea de sănătate a bătrânului intrat în iarna existenței sale pământești. Cephalus a

răspuns că n-are de ce să se plângă. Atitudinea față de bătrânețe este, a explicat el, o chestiune de caracter. Dacă ești conciliant și amabil, atunci așa vei fi tratat și tu, iar bătrânețea abia dacă se transformă într-o povară. Socrate i-a dat dreptate, dar s-a întrebat dacă nu cumva mai degrabă bogăția vârstnicului său prieten îl ajuta mai mult să suporte bătrânețea decât caracterul său. După Cephalus, e o diferență între a avea și a nu avea bani, dar ceea ce contează înainte de toate este caracterul. Politețea lui Socrate a trebuit din nou să facă loc curiozității sale neostenite în legătură cu semnificația afirmațiilor făcute, așa că l-a întrebat pe bătrân care este cel mai important lucru pe care îl datorează bogăției sale. Bătrânul i-a răspuns că, de teama a ceea ce l-ar putea aștepta în Hades, oricine simte apropierea morții își va cerceta trecutul pentru a afla dacă a dus o viață dreaptă, dacă nu cumva a făcut cuiva vreo nedreptate. „Bogăția mea", a continuat bătrânul, „m-a ajutat să duc o viață dreaptă, căci cel ce este bogat nu trebuie să se facă vinovat de înșelătorie sau minciună, și nici nu trebuie să lase datorii în urma lui."

Dar este dreptatea totuna cu „a spune adevărul" și „a da înapoi ce-ai primit"? Este bogăția o condiție indispensabilă pentru a putea fi drept? Ce este dreptatea? Care este semnificația dreptății? De ce ar trebui un om să aspire la dreptate? Este viața celui drept mai fericită decât a celui nedrept? Deodată, au apărut atâtea întrebări care priveau tema cea dragă lui Socrate: „Căci nu stăm de vorbă nu știu despre ce lucru întâmplător, ci despre felul în care trebuie trăit."

Aveau încă toată după-amiaza la dispoziție. Era momentul potrivit pentru o conversație interesantă.

Glaucon, un frate mai mare al lui Platon, a reușit să formuleze problema în toată acuitatea ei, povestind următoarea istorie. Într-o bună zi, un păstor a găsit un inel de aur care îl făcea invizibil pe purtătorul lui. Acum

putea să intre în palat, să o seducă pe regină, să-l omoare pe rege și să pună mâna pe putere. Să zicem, a spus Glaucon, că există două asemenea inele și că atât cel drept, cât și cel nedrept poartă un astfel de inel. De ce să continui să fii drept dacă ai puterea să obții tot ce-ți dorești, să te culci cu ce femeie vrei, poți să ucizi, pe scurt, îți poți îngădui orice, asemenea unui zeu printre oameni. Pentru Glaucon, acesta era un argument convingător că nimeni nu este drept de bună voie și că oricine este sincer va considera nedreptatea mult mai profitabilă decât dreptatea.

Pentru Socrate însă, culmea nedreptății este să pari drept, dar să nu fii. Cel autentic drept nu vrea să pară bun, ci să *fie* bun. Nu-l interesează nici recompensa, nici reputația. Socrate trebuia să încerce să-i convingă pe prietenii săi de faptul că dreptatea este bună, iar nedreptatea, rea, și că de aceea cel drept este în cele din urmă cel mai fericit.

Pentru a aprofunda esența dreptății, Socrate le-a propus să cerceteze mai întâi sensul cuvântului într-un context mai larg: statul. Plecând de la rezultatele acestei analize, e fără îndoială mai ușor să se definească însușirile individului drept. În discuția ulterioară, se ajunge la concluzia că cel mai bun stat este o societate în care demnitatea umană este garantată pentru toți cetățenii. Vor domni înțelepciunea, curajul și moderația. Și va fi dreptate, în sensul că fiecare va poseda ce i se cuvine și ce i se potrivește.

Cu alte cuvinte, omul drept va fi un model al demnității umane. Omul drept va fi înțelept și va iubi adevărul, iar infidelitatea, adulterul, dezinteresul față de părinți și neglijarea zeilor îi vor fi străine. Fiindcă rațiunea îi ține în frâu partea irațională a sufletului, el va avea exercițiul moderației și al curajului. Pe măsură ce discuția avansează, devine limpede faptul că dreptatea nu poate exista fără cunoașterea binelui. Virtutea cea

mai înaltă îi oferă celui drept cunoașterea cea mai importantă: cunoașterea a ceea ce este mai bun și capacitatea de a deosebi binele de rău. Dorința de dreptate stă la originea unei căutări neîntrerupte a binelui, a unei existențe în armonie cu propriul suflet și cu semenii.

Ce mai are acum de oferit nedreptatea? Desfrânare, lașitate, ignoranță. Este cel nedrept fericit? Socrate a răspuns cu o întrebare retorică: „În temeiul acestora, putem spune că ar exista vreun om căruia îi e de folos să ia aur pe nedrept, dacă este adevărat că, luând aurul, își înrobește, în același timp, partea sa cea mai bună celei mai nevrednice laturi sale?" Nu, viața cea mai fericită este viața celui drept.

În continuare, Socrate a formulat o concluzie logică, dar surprinzătoare. Dacă fiecare trebuie să facă ceea ce știe să facă mai bine, atunci conducerea țării — întocmirea și respectarea legilor care trebuie să garanteze frumusețea, dreptatea și bunătatea — trebuie încredințată celor care sunt cei mai versați în ceea ce este mai bun și știu să deosebească binele de rău. Pe un ton declamator, Socrate afirmă: „Dacă nu vor domni în cetăți filosofii sau cei ce sunt numiți acum regi și stăpâni nu vor filosofa autentic și adecvat, și dacă acestea două — puterea politică și filosofia — nu vor ajunge să coincidă, nu vor conteni relele, dragă Glaucon, pentru cetăți și, cred, nici pentru neamul omenesc."

* * *

Încă nu se înserase. Conversația dintre Socrate și prietenii săi continua. Dar ultima observație a lui Socrate — singurul stat ideal nu poate fi decât cel guvernat de filosofi și intelectuali —, această idee provocatoare ne-a adus aminte de o altă conversație, cu nimic mai puțin demnă de a nu fi uitată. Era tot după-amiază, o după-amiază de duminică, pentru a fi mai exacți, și era vară, dar nu trebuie să ne temem de moleșeala pe care

o aduce cu sine căldura mediteraneeană. În munții înalți ai Elveției, după-amiezile de vară sunt plăcute. În această după-amiază, într-o cameră ceva mai spațioasă a căsuței din Davos Dorf, se aflatu patru bărbați. Amfitrionul, fost profesor de limbi clasice, era un iezuit slab, destul de urât, dar bine îmbrăcat, de origine iudaică. Suferind de tuberculoză, se văzuse nevoit să caute aerul pur al înălțimilor muntoase. Din când în când, mai ținea ore la gimnaziul din localitate, dar în rest trăia mai ales din ajutorul acordat de ordinul său monastic. Cel mai tânăr dintre cei patru era un bărbat abia trecut de douăzeci de ani, proaspăt licențiat al unei facultăți de inginerie civilă. De fapt, venise la Davos doar pentru a-i ține trei săptămâni companie vărului său ceva mai mare ca el, locotenent în armata prusacă, și el prezent la acea întâlnire. Dar între timp tânărul fusese diagnosticat și el cu o formă ușoară de tuberculoză, fiind sfătuit de toată lumea să nu se întoarcă deocamdată la șes, ci să rămână în sanatoriul *Berghof*.

Inițial, cei doi veri și-au propus să-i facă profesorului o vizită de curtoazie, dar, nici n-au apucat să intre bine în casă că a și apărut un al treilea oaspete: un domn elegant, cu o mustață neagră și predilecție pentru pantaloni cadrilați. S-a dovedit a fi un literat italian ce nutrea o pasiune profundă pentru tradiția umanistă clasică. Îndrăgind și pedagogia, el vedea în tânărul inginer persoana potrivită pentru a fi inițiată în înțelepciunea tradiției sale. Iezuitul — de altfel, un vecin, căci umanistul locuia la mansardă — apărea, datorită convingerilor sale, ca un rival al său. Pe de o parte, exista o formă civilizată de respect între cei doi intelectuali. Pe de altă parte, diferențele de opinie erau atât de mari, încât nici nu putea fi vorba de o înțelegere reciprocă.

O *Pièta* din secolul al XIV-lea, aflată în posesia amfitrionului — o sculptură în lemn care îl făcea pe tânărul inginer să se întrebe cum de poate fi în același timp atât

de frumoasă și, prin aspectul ei macabru, atât de urâtă — a provocat o discuție despre primatul spiritului sau al naturii, atunci când este vorba de frumusețe. Umanistul a susținut că un produs spiritual nu poate fi cu totul respectabil dacă nu redă frumusețea și demnitatea omului. Pe deasupra, era semnificativ faptul că sculptura era o creație din timpul Inchiziției și a atrocităților ei, a unei perioade în care se consideră că presupusa mântuire a sufletului omenesc este mai importantă decât libertatea individului.

Iezuitul a replicat spunând că adevărata degradare a omului nu a început decât odată cu Renașterea, cu dezvoltarea științelor naturale și cu mutarea accentului pe „cunoașterea obiectivă" și „adevărul obiectiv", care, practic, n-au avut niciun aport la bunăstarea spirituală a omului. Ar fi fost mai bine dacă Biserica ar fi păstrat puterea absolută, iar omenirea, sub îndrumarea ei, ar fi fost preocupată exclusiv de singura cunoaștere care contează: cunoașterea lui Dumnezeu.

„Dar ăsta-i absolutism de stat", a obiectat umanistul. „Așa s-au deschis larg porțile pentru orice fel de crimă, iar demnitatea umană, dreptatea individuală, democrația au fost alungate din societate."

Însă rivalul său nu s-a lăsat impresionat. „Idealurile dumneavoastră", i-a răspuns el vecinului umanist, „idealurile liberalismului, ale individualismului sunt moarte — în orice caz, își trăiesc ultimele clipe —, iar cei care le vor da lovitura de grație sunt la ușă. Dacă nu mă înșel, vă autodefiniți ca fiind un revoluționar. Dar să nu credeți că libertatea va fi rezultatul viitoarelor revoluții. După cinci sute de ani, principiul libertății a ajuns la suprasaturare, este depășit. Pentru orice inițiat în asemenea chestiuni, o pedagogie care în ziua de astăzi continuă să se considere fiica Iluminismului și a criticii, a eliberării și cultivării eului, este, fără putință de tăgadă, învechită. Toate instituțiile educative veritabile au știut

dintotdeauna ce contează cu adevărat în pedagogie: autoritatea absolută, disciplina de fier, sacrificiul, negarea eului și constrângerea personalității. La urma urmei, este un semn de neînțelegere crasă a tineretului să credem că se simte în libertate ca în elementul său. Nu, nu eliberarea și dezvoltarea eului reprezintă misterul și comandamentul epocii noastre; ceea ce-i trebuie, ce-și dorește, ce va obține este... *teroarea*."

S-a lăsat tăcerea. Încă tulburat de cele tocmai auzite, umanistul, altfel atât de elocvent, a întrebat după o pauză aproape consternat: „Și cine vor fi agenții acestei terori?"

Mai întâi, iezuitul a explicat motivul pentru care, în tradiția sa catolică, biserica, în calitate de instrument care trebuie să readucă omenirea la starea paradisiacă originară, a avut câștig de cauză în fața statului laic. „Dumneavoastră", i-a reproșat el palidului literat, „încercați să corectați statul cu puțin individualism liberal, numind asta democrație; dar astfel nu se modifică în niciun chip relația dumneavoastră fundamentală cu statul. Sufletul statului îl reprezintă banii. Antichitatea a fost capitalistă pentru că a fost atașată trup și suflet statului. Evul Mediu creștin a sesizat foarte bine capitalismul imanent al statului laic. «Banul va fi împărat» — este o profeție din secolul al XI-lea. Puteți nega faptul că acest lucru s-a adeverit în sensul cel mai literal al cuvântului și că viața a devenit astfel un adevărat iad? Ideologia politică a clasei dumneavoastră burgheze, libertatea democrației dumneavoastră capitaliste ruinează adevărul. Dar încă din vremea lui Grigore cel Mare, întemeietor al Statului lui Dumnezeu pe pământ, biserica a considerat că este datoria ei să-l readucă pe om sub ocârmuirea lui Dumnezeu. Papa n-a revendicat niciodată puterea de dragul puterii, dar dictatura sa în calitate de reprezentant al lui Dumnezeu pe pământ nu era altceva decât un mijloc, o cale pentru a dobândi

mântuirea, o formă de tranziție între statul păgân și regatul celest. Statul dumneavoastră crede în libertatea comerțului, în capitalism. Dar părinții bisericii au calificat drept pernicioase expresiile «al meu» și «al tău», iar proprietatea privată au numit-o uzurpare și furt. Ei au contestat proprietatea fiindcă, după dreptul natural și divin, pământul aparține tuturor oamenilor și, în consecință, toate roadele sale sunt menite a fi folosite în comun de către toți. Au învățat că doar rapacitatea, fruct al păcatului originar, reprezintă dreptul la proprietate și-atunci au creat proprietatea privată. Au fost îndeajuns de umani, de antimercantili pentru a considera activitatea economică în general un pericol pentru mântuirea sufletului, adică pentru umanitate. Au urât banii și afacerile monetare, numind bogăția capitalistă combustibil al focului din infern. Pentru ei, onorabili erau țăranul și meșteșugarul, nu negustorul sau fabricantul. Ei voiau ca producția să se adapteze necesităților, având oroare față de producția de masă. Ei bine — după ce au fost îngropate secole la rând, toate aceste principii și criterii economice au fost resuscitate în mișcarea modernă a comunismului. Coincidența este completă, mergând până la concepția asupra revendicării dominației asupra imperiului comerțului și speculei internaționale de către forța de muncă internațională, proletariatul mondial, care opune în prezent umanității și criteriilor Statului lui Dumnezeu degenerarea burgheză a capitalismului. Proletariatul a preluat sarcina Sfântului Grigore cel Mare, este însuflețit de aceeași fervoare religioasă ca și el și, asemenea lui, nu se va putea abține de la vărsarea de sânge. Misiunea sa este instituirea terorii care salvează lumea și împlinește idealul mântuirii, o lume fără stat și clase, în care omul poate trăi ca un copil al lui Dumnezeu."

Și această conversație a continuat acolo, pe muntele acela vrăjit, unde problemele cotidiene ale celor de la

ses păreau atât de departe. Și totuși, intelectualul scund de statură, iezuit și comunist, care nu numai că a profețit atât de implacabil era terorii, ci pe deasupra mai era și convins de necesitatea istorică a dictaturii proletariatului, înțelesese mai bine semnele timpului decât mult mai simpaticul său rival umanist. Încă mai domnea „epoca de aur a certitudinii", proprie societății capitaliste burgheze. Dar prăbușirea acelei lumi era aproape și, la puțin timp după izbucnirea Primului Război Mondial, s-a declanșat în Rusia revoluția bolșevică. O revoluție care, exact așa cum anticipase paznicul intelectual al sufletului uman, n-avea să aducă libertate, ci teroare. Iar în persoana lui Lenin s-a împlinit dorința socratică: un intelectual a căpătat puterea absolută.

* * *

Mai este un dialog care s-a întipărit în memoria istoriei europene. Chiar dacă această conversație are loc in München, doar șase ani mai târziu, nu foarte departe de muntele pe care s-au aflat interlocutorii anteriori, lumea europeană deja suferise între timp schimbări profunde. Primul Război Mondial și Imperiul German aparțineau trecutului. În Rusia, dictatura proletariatului devenise un fapt. Cum avea să arate viitorul Europei?

În Schwabing, cartierul artiștilor și intelectualilor din München, un cerc de personaje ilustre se reunea la intervale regulate în casa celebrului artist grafic și ilustrator de cărți Sixtus Kridwiss, pentru a lua parte la ceea ce ei numeau „seară de discuții filosofice între domni" Așa s-a întâmplat și în acea seară de primăvară din 1919, când, printre alții, se găseau acolo: marele erudit doctor Chaim Breisacher, doctorul Egon Unruhe, un specialist în filosofia paleozoologiei, profesorul Georg Vogler, un literat, și profesorul Holzschurer, istoric de artă și specialist în Dürer. Un industriaș bogat și încă vreo câțiva membri ai marii nobilimi — tineri afabili,

dar nu deosebit de inteligenți — și-au făcut timp pentru a asista la întâlnire. În afară de ei, mai era prezent și celebrul poet Daniel Zur Höhe, care a recitat ale sale *Proclamații*, dintre care una se termină cu exclamația: „Soldați...vă încredințez spre jefuire... *lumea*!" „Minunat", „frumos, foarte frumos", au sunat comentariile celor din jur atunci când poetul și-a reluat locul la masă.

De la sublimul poeziei s-au întors la tema conversației: perspectivele realității sociale actuale. Pare din ce în ce mai palpabilă realitatea că războiul a subminat și distrus ceea ce păreau a fi valorile imuabile ale vieții. Acest sentiment este profund resimțit, fiind, conform vorbitorilor, confirmat obiectiv de masiva pierdere, pe parcursul conflagrației, a prețuirii de sine a fiecărui individ, de frivolitatea cu care permitem vieții să treacă pe lângă noi în aceste timpuri, și, în general, de vasta indiferență care a pus stăpânire pe inimile noastre față de suferința și dispariția celuilalt. Se prea poate ca acest dispreț, această nepăsare față de soarta omului să fi fost zămislite de recenta sângeroasă chermeză care a durat patru ani, dar, afirmă ei, nu trebuie să ne lăsăm induși în eroare. În acest caz, precum și în multe alte privințe, războiul, prin natura sa de experiență colectivă radicală, n-a făcut altceva decât să definitiveze, să limpezească și să formeze ceea ce cu mult înainte începuse să prindă contur și să definească temeiul unui nou sentiment al vieții. Republica democratică și libertatea oferită de ea nu sunt considerate de către acești domni nici măcar pentru o clipă drept soluții respectabile pentru noua situație. Ele sunt unanim desconsiderate drept evident efemere, predestinate perimării în raport cu prezentul — de ce nu, nereușite bancuri. Din nou se constată în mod obiectiv că epoca actuală este una a maselor, care nu pot fi controlate decât de o autoritate despotică.

În conversațiile acestei avangarde a criticii culturale, un rol important l-a jucat o carte apărută cu șapte ani

înainte de război: *Reflecții asupra violenței*, de Georges Sorel. Profeția sa despre război și anarhie, caracterizarea Europei ca scenă a unor teribile catastrofe militare, teoria sa că popoarele din această parte a lumii nu se puteau pune de-acord decât asupra unei idei, aceea de a purta război — toate acestea au făcut ca lucrarea lui Sorel să fie considerată cartea cea mai reprezentativă a acestei epoci. Erau entuziasmați de analiza sa conform căreia de-acum înainte miturile adaptate la mase aveau să fie vehiculul acțiunii politice; povești, himere, fantasme care nu trebuiau să aibă absolut nimic de-a face cu adevărul, rațiunea ori știința, dar cu toate astea puteau influența decisiv viața și istoria. Principala teză a cărții este că violența va ieși victorioasă din confruntarea cu adevărul. Devine limpede că destinul adevărului este foarte asemănător, dacă nu chiar identic, cu cel al individului, și-anume cu declinul său. Astfel, se cască o prăpastie rușinoasă între adevăr și forță, adevăr și viață, adevăr și societate. Mesajul implicit este acela că aceasta din urmă merită cu prisosință să aibă întâietate. Societatea trebuie să aibă curajul de a face un *sacrificium intellectus*: să renunțe la adevăr și rațiune în beneficiul violenței.

Intelectualii discutau însuflețit despre apariția unei lumi vechi-noi, revoluționar-reacționare, în care valorile legate de personalitate, precum adevărul, libertatea, dreptatea și rațiunea vor fi sacrificate pe altarul violenței și al puterii dictatoriale. Omenirea avea să revină la condiția ei din Evul Mediu, marcată de teocrație. Astfel, regresul și progresul, trecutul și viitorul se contopeau. Toți erau de acord că starea de moleșeală a epocii burgheze trebuie să facă loc unei societăți pregătite să înfrunte o perioadă dură, tenebroasă și lipsită de respect față de umanitate și civilizație. Civilizație, iluminism, umanitate. Toate aparțineau trecutului. Venise vremea rebarbarizării.

Aceasta a fost prognoza pentru viitorul Europei, formulată la München în acea seară de primăvară timpurie. Este surprinzător că toți acei intelectuali docți, ei înșiși reprezentanți ai tradițiilor culturale europene, ofereau o prognoză a ceea ce avea să urmeze, fără să fie câtuși de puțin îngrijorați. Dimpotrivă: ei considerau barbaria, revenirea și înaintarea spre o eră anterioară civilizației europene drept un fenomen interesant, ba chiar pozitiv, pentru că el constituia viitorul, or, chiar și numai recunoașterea acestui fapt era pentru ei prilej suficient de satisfacție și divertisment. Divertisment, pentru că nu le displăcea să asiste la distrugerea unor valori existențiale considerate prea mult timp sacrosante.

Atunci când Thomas Mann, care în *Muntele vrăjit* (1924) scrisese deja cronica decăderii civilizației europene, consemna cu înfrigurare în al său *Doctor Faustus* această ultimă conversație pentru generațiile viitoare, viziunea elitei culturale a concitadinilor săi devenise deja realitate. Fundamentele unei civilizații mai vechi de două mii de ani erau distruse, violența și puterea triumfaseră în fața adevărului și libertății.

„Dacă ori filosofii nu vor domni în cetăți, ori cei ce sunt numiți acum regi și stăpâni nu vor filosofa autentic și adecvat, și dacă acestea două — puterea politică și filosofia — nu vor ajunge să coincidă, nu va înceta contenirea relelor, dragă Glaucon, pentru cetăți și neamul omenesc." Așa să fie, Socrate?

* * *

În 11 septembrie 2001, nouăsprezece bărbați au deturnat patru avioane americane chiar în spațiul aerian al Statelor Unite. Unul dintre avioane s-a prăbușit — probabil, în urma unei confruntări dintre pasageri și piratii aerului; altul a distrus o aripă a Pentagonului, iar celelalte două s-au înfipt în turnurile de la World Trade Center din New York. Mai bine de trei mii

de oameni și-au pierdut viața, printre ei numărându-se toți pasagerii avioanelor și patru sute de pompieri care se aflau în turnurile WTC atunci când acestea s-au prăbușit.

Liderii politici și cea mai mare parte a societății occidentale au considerat atentatul ca pe un atac la adresa civilizației occidentale. Un număr semnificativ de intelectuali marcanți, cu impact la public, nu au împărtășit această viziune. „Dezrădăcinații, cei lipsiți de putere, terorizații, cei neemancipați folosesc teroarea drept ripostă", conchidea un jurnalist de stânga. Dramaturgul italian Dario Fo, laureat al Premiului Nobel pentru literatură în 1997, declara: „Marii speculatori huzuresc într-o economie care, an de an, face să moară milioane de oameni din pricina mizeriei. Ce mai contează atunci douăzeci de mii de morți la New York? Această violență este fiica legitimă a culturii foamei și a exploatării inumane." Un simbol al protipendadei intelectuale din New York, Susan Sontag, se întreba: „Unde este recunoașterea faptului că nu este vorba de un atentat «laș» la adresa «civilizației», a «libertății» sau a «lumii libere», ci de un atentat la adresa statului care s-a autoproclamat drept unică superputere mondială, un atentat comis ca ripostă la anumite alianțe și acțiuni americane specifice?" O altă somitate din New York, scriitorul de renume mondial Norman Mailer, declara la Amsterdam, în fața unui public intelectual entuziasmat: „Tot ce-i rău în America a culminat cu înălțarea unui asemenea turn al lui Babel care, în cele din urmă, trebuia să fie distrus. America este o țară fără rădăcini, fără cultură, dominată de televiziune și comerț. Este o țară obtuză, tot mai imbecilă, banii au împins în plan secund toate celelalte valori, am ajuns să fim obsedați de ei. Atentatul trebuie văzut ca o critică, iar o adevărată țară mare trebuie să fie în stare să suporte critica." O altă eminență intelectuală susținea că în America nu există democrație. „Democrația

a fost odată o idee frumoasă. Dar ea nu mai există decât în spirit. Acum există un grup de oameni foarte puternici și bogați care conduc America. Iar dacă nu sunt bogați, atunci sunt militari."

Privit din această perspectivă, *11 septembrie* nu poate fi considerat un atentat la adresa „civilizației noastre" Dimpotrivă: actele teroriste sunt răspunsul logic adresat unei societăți care și-a vândut sufletul banului: comerț, capitalism, globalism, o politică a „intereselor" Cei trei mii de morți în țara ce reprezintă încarnarea tuturor acestor rele sunt consecința inevitabilă a *lipsei* de civilizație.

Discuțiile care au avut loc între iezuitul comunist și literatul umanist în Davos Dorf înainte de Primul Război Mondial s-au terminat cu un duel. Căci nu numai că discrepanțele erau fundamentale, dar și tema însăși a conflictului permanent era fundamentală: ce se înțelege prin civilizație? Ce imagine, ce ideal al demnității umane trebuie să fie țesutul conjunctiv? Ce valori, ce calități ale vieții care impregnează acest ideal trebuie să fie respectate și cultivate? Aceste întrebări sunt fundamentale, pentru că răspunsul lor este decisiv pentru standardul moral în funcție de care sunt măsurate acțiunile noastre, pentru criteriul după care deosebim binele de rău, pentru răspunsul la întrebările socratice: care este statul ideal și cum trebuie trăită viața?

Dacă Thomas Mann consemna, nu fără înfrigurare, discuțiile dintre concitadinii săi intelectuali în cronica despre întâmplările prin care a trecut patria sa, este pentru că s-a discutat din nou despre civilizația occidentală, repudiată încă o dată. Nazismul venise la putere în Germania.

Este *11 septembrie* un atentat la adresa civilizației noastre, ori, o consecință a lipsei de civilizație? Întrebarea prezintă interes, deoarece de răspunsul dat depinde viitorul societății noastre: care este idealul de civilizație

propus de lumea occidentală. Un lucru e limpede. Dacă discrepanța dintre politică, popor și elita culturală — „păstrătoare a civilizației", cum o numea Socrate — este atât de mare, încât devine insurmontabilă, atunci idealul civilizației — oricare ar fi acesta — se află într-o criză profundă.

* * *

În istoria culturală a Occidentului, termenul „civilizație" este relativ nou. Abia în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, cuvântul *civilization* a intrat în uzul curent și anume cu sensul pe care i l-a atribuit gânditorul francez Condorcet: o civilizație este o societate care *nu* are nevoie de *violență* pentru a promova schimbările politice. Nimeni nu deține puterea absolută, deoarece există separația puterilor, iar libertățile politice, intelectuale, religioase și artistice sunt garantate de o constituție și de instituții care trebuie să protejeze democrația.

În *Observații privind diferențele de clasă în societate* (1773), relativ necunoscutul scoțian John Millar a folosit, probabil, pentru prima dată termenul „civilization", pe care-l definea ca fiind „acele moravuri rafinate care sunt fructul natural al prosperității și siguranței" Nu poate exista civilizație fără bunăstare și siguranță. Ieșirea din sistemul feudal închis, ascensiunea burgheziei, orașele, comerțul, economia monetară și libertățile democratice sunt cei mai importanți stimuli ai înfloririi culturale și ai dezvoltării formelor de civilizație. Este evident însă faptul că ambii factori — bunăstarea și siguranța — sunt necesari pentru formarea și supraviețuirea civilizației, dar ei nu oferă niciodată garanția existenței ei. Bunăstarea și siguranța sunt condiții necesare pentru ca civilizația să existe, nu valorile care să-i modeleze esența. Dacă o societate își concentrează toată atenția doar pe apărare, atunci rezultatul va fi un stat

polițienesc, lipsit de libertatea care întreține civilizația. Iar o societate care conferă bunăstării și banilor o valoare absolută nu va cunoaște civilizația și va dispărea, căzând pradă decadenței.

Dacă luăm drept criteriu propriul său ideal de civilizație, societatea occidentală se află într-o criză profundă. Toți cei atașați acestui ideal al civilizației se văd obligați să critice societatea actuală. Dar există un criteriu de bază al civilizației rămas încă valabil: *nu* este nevoie de *violență* pentru promovarea schimbărilor politice. Sindicatele, mișcarea ecologistă, apărătorii drepturilor omului și numeroși alți actori sociali pot depune mărturie că — deși întotdeauna cu o lentoare infinită și niciodată fără eforturi infinite și o mare putere de convingere — se pot realiza transformări sociale drastice fără a apela la violență. Iar această posibilitate există datorită separației puterilor și garantării libertăților democrate și a drepturilor omului. După episodul sumbru al violenței totalitare — de care Europa a fost eliberată, în esență, de Statele Unite —, aceasta este una dintre puținele lecții ale istoriei care au pătruns societatea noastră până la ultima fibră. În societatea occidentală, cine folosește violența în scopuri politice se autoexclude de la dialog și trece drept necivilizat.

Atacul terorist din 11 septembrie 2001 nu a fost opera unor „dezrădăcinați, lipsiți de putere, terorizați și neemancipați" Dimpotrivă, această acțiune, ale cărei costuri s-au ridicat la milioane de dolari, a fost opera unor bărbați cu o condiție materială bună, educați, îndoctrinați cu o ideologie identică idealului teocratic medieval, la care aspirau cu atâta ardoare fasciștii germani în 1919. Viziunea talibanilor — secta din care au fost recrutați teroriștii — asupra lumii este una totalitară, fascistă, de data asta purtând chipul Islamului. Cine-i ascultă aude și vocea comunistului iudeo-catolic din Davos. Nu este tolerată nicio libertate: politică,

intelectuală, artistică, religioasă sau sexuală. Nu există decât supunere absolută față de atotputernicii lideri religioși care, conform ideologiei lor, trebuie să purifice lumea de tot ce poate duce la pierzanie sufletul adevăratului credincios, amenințându-le astfel utopia pământească. „Pierzania" începe cu existența „necredincioșilor", adică cu existența tuturor celor care *nu* subscriu dogmei adevărate și, mai concret, cu acea parte a umanității pentru care există libertate politică, intelectuală, artistică, religioasă și chiar sexuală. Simbolul puterii militare a Occidentului, Pentagonul din Washington, și simbolul prosperității occidentale, World Trade Center din New York, unde-și aveau biroul funcționari reprezentând mai bine de șaizeci de naționalități din toată lumea, au devenit ținta violenței *fiindcă* simbolizau condițiile care garantează continuitatea civilizației occidentale, cu valorile și libertățile ei.

Însuși creierul din spatele atentatelor a vrut să evite orice neînțelegere, transmițând frecvent mesajul că obiectivul final este distrugerea „necredincioșilor", a civilizației, a valorilor și libertăților lor. Un obiectiv ce poate fi atins doar prin triumful ideologiei totalitare propagate de el. În această privință, *11 septembrie* n-a fost decât începutul războiului sfânt. Tocmai în acest singur obiectiv, în incredibila cantitate de ură care îl alimentează se află atât de mult căutata cauză, rațiunea și terenul fertil apariției lui *11 septembrie*.

* * *

În totalitarismul talibanilor și în creierul care-l propagă, femeile nu au niciun drept, homosexualii sunt executați, arta — incluzând statui ale lui Budha vechi de mii de ani — este distrusă; nu este tolerat nimeni care gândește altfel, ba mai mult, nu se tolerează nicio deviere de la ce este prescris de puterea religioasă.

Este ciudat că, într-o lume în care nimic nu poate fi ținut ascuns, această teocrație medievală violentă a reușit să se instaleze fără ca elita culturală occidentală să fi încercat măcar o singură dată să pună capăt acestei barbarii.

Este ciudat că aceeași comunitate critică nu are niciun pic de compasiune pentru bărbații, femeile și copiii din care n-a mai rămas decât o masă de praf dispersat într-o uriașă ruină. Numele lor nu se citează, nu se cunosc; ba se întâmplă ca ei să fi fost privați de ele, atunci când mii de vieți au fost reduse la o abstracțiune. Nu ei au fost atacați, ci capitalismul, globalismul, americanismul.

Este ciudat că felul în care acești lideri de opinie au analizat și evaluat *11 septembrie* este determinat în toate privințele de acest reducționism.

Nu încape îndoială că aici este vorba de antiamericanism. Ei bine, în ce privește modul de gândire, nu există nicio diferență între antisemitism, antiislamism și antiamericanism. În fiecare dintre aceste cazuri, o realitate complexă este redusă la o singură imagine unidimensională, căreia „anti" îi atribuie tot felul de însușiri condamnabile. În continuare, această caricatură este prezentată ca imagine reală a iudaismului, a Islamului sau a Americii. Să ne limităm la acest ultim exemplu. Pentru un antiamerican, „America" înseamnă întotdeauna doar capitalism, comerț, consum de masă, kitsch, artificialitate, hamburgeri, lipsa tradițiilor, televiziune, superficialitate, militarism, imperialism etc. Și de fiecare dată când antiamericanul se confruntă cu unul dintre aceste fenomene, el vede „America". De aceea, „America" este întotdeauna rea, pentru că în această imagine închistată nu încape nimic bun. Și la fel cum până nu prea demult o miopie reducționistă similară făcea să se considere că tot ce venea din partea proletariatului sau era pentru proletariat era întotdeauna bun, iar tot ce venea din partea burgheziei sau era pentru burghezie era

întotdeauna rău, „săracii" sunt întotdeauna victime, iar „bogații" sunt întotdeauna delincvenți. Iar „America" este bogată, deci nu poate fi niciodată victimă, căci tot ce se întâmplă se întâmplă, din „vină proprie" Acesta este un exemplu excelent de abordare intelectuală a ideologilor ce reduc realitatea la viziunea politică în care nu mai există decât „stânga" și „dreapta" Conceptele de bine și rău și tot ce ține de morală se politizează și se varsă în moara ideologiei. Tot ce-i de „stânga" e bun, tot ce-i de „dreapta" e rău. De aceea, iarăși nu este curios că antiamericanii conced o legitimare morală asasinării cinice a peste trei mii de oameni nevinovați. Evident, acest atentat este o crimă, *dar*... capitalism, globalism, imperialism, militarism, vină proprie, nu fără vină. Astfel, victimele devin vinovate, criminalii sunt exonerați de o parte din vină, iar răul nu este chiar atât de rău. Pentru că „America" este întotdeauna rea și orice atac împotriva ei trebuie să fie întotdeauna bun, masacrul este prezentat și, astfel, justificat ca un act „pe care nu-l scuzăm, dar îl înțelegem", o atitudine conformă criticilor la adresa unei societăți care nu se dovedește la înălțimea idealului de civilizație pe care îl profesează. Acest fel de raționament nu este nou. Fasciștii de salon din München, Heidegger — filosoful din Pădurea Neagră —, apostolii intelectuali ai utopiei comuniste, toți aceștia au crezut că trebuie să justifice faptele Bărbaților de Acțiune — Hitler, Stalin și alții din aceeași stofă — în virtutea unei critici sociale care, în esență, nu era lipsită de îndreptățire. Pe bună dreptate, Raymond Aron a atras atenția că acești intelectuali sunt întotdeauna nemiloși față de deficiențele democrației, dovedind o mare înțelegere față de crimele cele mai execrabile, atunci când acestea corespund perspectivei lor ideologice.

La fel de puțin nouă este fascinația față de acțiune și de violență, ba chiar idolatrizarea acestora de către

reprezentanții lumii spiritului. Nu întâmplător găsim o ilustrare elocventă a acestei venerații în *Faust*:

Stă scris: „La început a fost Cuvântul!"
M-am și oprit! Cum să-mi reiau avântul?
Atâta cinste nu pot Cuvântului s-aduc;
Va trebui în alt fel să traduc
Dacă-mi va da iar Spiritul Scânteia.
Stă scris: „La început a fost Ideea."
Dar cumpănește bine primul rând,
Condeiul să-și strunească încheierea!
„Ideea" face tot ce e, lucrând?
Ar trebui: „La început a fost Puterea!"
Ci-n timp ce scriu, ceva mă-ndeamnă să amân.
Nu, nici la asta nu pot să rămân.
Dar spiritul îmi dă povața, dreapta;
„La început — scriu sigur — a fost Fapta!"

S-a iscat multă vâlvă pentru că mass-media a numit atentatul „laș" Semnificativ a fost comentariul lui Mailer, plin de resentimente față de oamenii printre care trăiește și de pe urma cărora trăiește. În trecere prin Amsterdam, el explica auditoriului său: „Am pierdut respectul față de limbă. O democrație nu poate să funcționeze fără respect față de acuratețea și intensitatea limbii. Să luăm, de pildă, un birocrat competent precum este ministrul Afacerilor Externe, Colin Powell. Cum poate să vorbească de un atac laș? Acesta este un abuz flagrant la adresa limbii. Poți califica acel act ca monstruos, diabolic, josnic, dar cum să spui că teroriștii au fost lași? Americanii nu sunt capabili să recunoască că pentru așa ceva este nevoie de curaj și că acei oameni ar putea fi admirați. Căci asta s-ar putea interpreta greșit. Problema esențială este că noi, în America, suntem convinși că autorii atentatului sunt niște demenți orbiți de

fanatism care n-au știut ce fac. Dar dacă ei au dreptate, iar noi nu?" Așa a vorbit autoproclamatul paznic al limbii.

Câteva săptămâni mai târziu, creierul operațiunii și-a făcut din nou auzită vocea. De data asta, el a spus că cei mai mulți dintre pirații aerului *nu* știau ce-avea să se întâmple. Abia când s-au urcat în avion au primit instrucțiunea că trebuie să preia controlul avionului, dar nici atunci n-au știut că zburau spre o moarte sigură. Și când creierul operațiunii povestește toate astea, nechează vesel, încântat de propria istețime. Bărbații care trebuiau să piloteze avionul cunoșteau, desigur, toate detaliile planului, dar ei puteau miza și pe recompensa maximă: cel mai frumos loc din paradis. Și, nu-i așa, ce-ți poate oferi viața pământească față de această perspectivă? Rămâne întrebarea: cât de curajos ești dacă nu știi că îți pregătești propria moarte? Și cât de curajos ești dacă n-ai nimic de pierdut, pentru că te așteaptă paradisul divin? Și de ce trebuie *admirat* cineva care, mânat de o ură dezlănțuită, vrea să distrugă cât mai multe vieți? Cât de „potrivit" este aici termenul *admirat*? Pe de altă parte, pompierii din New York care, într-o ultimă încercare de a salva vieți omenești, s-au avântat în infern doar pentru că așa le-a dictat conștiința datoriei, nu pot fi numiți „eroi" de acești puriști ai limbii. Ei au fost, după cum ni se spune, „naivi"

Cum se decupează realitatea? O împarți în trei fragmente. Arunci adevărul, pentru că ai deja propria ideologie. Bunătatea o dai deoparte, căci doctrina politică își are propria morală. Păstrezi „frumusețea pură" și „acțiunea sublimă", admirate fără măsură de către estetul amoral.

Limba există pentru a denumi realitatea și, ca atare, limba are o funcție aproape sacră, pentru că fără limbă nu putem ști niciodată ce este adevărat, bun sau frumos. Karl Kraus, Victor Klemperer, Alexander Wat, Thomas Mann — de nenumărate ori, scriitorii au avertizat că acolo unde limba este abuzată, minciuna va alunga

adevărul din ea. Dar pentru a denumi adevărul, mai întâi, trebuie să îngădui realității să existe în întregimea ei, nu să o reduci la propriul chip și la propria asemănare.

Nu totul poate fi numit, ne spune un poet. Nu totul poate fi explicat, ne spune un filosof. Și cine nu-i total lipsit de experiență de viață știe asta. Ura și răutatea nu pot fi explicate niciodată complet, așa cum la fel de puțin pot fi explicate iubirea și bunătatea. Aceste fenomene nu pot fi reduse la „rațiune" și „cauză" Imensa lor putere rezidă tocmai în imposibilitatea de a fi raționalizate, nelăsându-se astfel manipulate și neutralizate. Nebunia, ura și invidia sunt forțe oarbe, iraționale. Cel posedat de ele este orbit și — încă o dată — va reduce realitatea. Acesta este secretul oricărei imagini preconcepute asupra inamicului. Redu-l pe un om la condiția de *Untermensch* și-atunci poți să-l ucizi fără scrupule; redu o persoană care gândește altfel la condiția de „necredincios" și fundamentalistul nu trebuie să mai aibă niciun respect față de ea; redu prietenii, mamele, tații, copiii, iubiții și semenii din World Trade Center la „capitalism și globalism" și-atunci nu trebuie să mai verși nicio lacrimă la moartea lor.

„O! Ce amestec de măiestrie și nerușinare; câtă rațiune în nebunie!", șoptește Elgar stupefiat când aude cum regele Lear, atins de nebunie, urlă la tatăl său Gloucester, căruia fiicele rele ale lui Lear i-au scos ochii. Nu tot ce zbiară un smintit trebuie să fie neapărat inept. Uneori, se poate ascunde și ceva adevăr în ce spune el. Totuși, „rațiune în nebunie" nu înseamnă că nebunia poate fi raționalizată sau transformată într-o atitudine rezonabilă. Nu este întâmplător că cea mai mare parte a „explicațiilor" și a „teoriilor despre terenul prielnic" — în cazul în care nu sunt pure inepții — explică puțin sau nimic. Ceea ce clarifică aceste „explicații" este dorința de a proiecta în „faptă" toate criticile îndreptate împotriva Occidentului (Americii), pentru a nu fi nevoie apoi să

acorde atenție unui lucru ce *nu* poate fi explicat: existența răului. Creierul din spatele atacului, alături de ai lui, este încântat de nimicirea a mii de „necredincioși... mult mai mulți decât am putut spera noi" Dostoievski i-ar fi numit pe acești oameni „demoni" Este singura caracterizare corectă.

În jurnalul său public, jurnalistul de stânga mai sus menționat notează: „Cu cât mai limpede se pronunță artiștii, gânditorii, scriitorii, cu atât mai evidentă devine lipsa de viziune a politicienilor." Se întâmplă exact contrariul. Sunt mulți, prea mulți intelectuali care legitimează ceea ce n-ar trebui legitimat niciodată: un masacru. Intelectuali care subordonează diferența dintre bine și rău dogmelor ideologiei lor politice. Intelectuali care, verbal, stârnesc multă vâlvă, dar nu oferă nicio cheie de înțelegere a realității, reducând-o doar la imaginea lor resentimentară asupra inamicului. Avem de-a face cu trădarea intelectualilor, dar istoria secolului XX ne dovedește că, din păcate, nu-i vorba de ceva nou.

II

Mai este o conversație ce nu trebuie uitată, dată fiind importanța ei extraordinară. Dar, spre deosebire de celelalte trei conversații menționate mai înainte, aceasta n-a ajuns niciodată la notorietatea pe care o merită, rămânând ascunsă în culisele istoriei europene.

În seara zilei de 29 octombrie 1946, patru bărbați s-au întâlnit într-o casă de la marginea Parisului, în apropiere de Bois de Boulogne. Era o casă mare, decorată cu o impunătoare colecție de tablouri și sculpturi. Amfitrionul, André Malraux, le-a urat bun venit celor patru oaspeți pe care îi cunoștea foarte bine. Scriitorul, politicianul și intelectualul public nu era doar bogat și celebru,

dar — putându-se bizui întotdeauna pe disponibilitatea generalului De Gaulle de a-l asculta cu atenție — se afla și în centrul puterii în Franța postbelică. Oaspeții săi erau intelectualul de origine maghiară Arthur Koestler, care a devenit cunoscut în timpul războiului prin romanul său *Întuneric la amiază* (1940), o acuzație amară adusă minciunii și violenței stalinismului. A venit însoțit de prietenul său Manès Sperber, scriitor și psiholog german, de origine evreu. La întâlnire a participat și Jean-Paul Sartre, care, spre deosebire de Koestler, era un simpatizant al Uniunii Sovietice și un antiamerican convins. Cel de-al patrulea invitat, cel mai tânăr dintre toți, a fost scriitorul și jurnalistul Albert Camus.

Necesitatea acestei discuții era dată de îngrijorarea comună asupra situației politice și a urmărilor ei pentru societatea europeană ruinată. Războiul se terminase. Statele Unite au câștigat și dețineau bomba atomică. Rusia stalinistă a ieșit și ea victorioasă și era foarte aproape de a deține bomba atomică. Cei patru bărbați erau convinși că intelectualii trebuie să dovedească inițiativă față de ambele superputeri. De-acum înainte, drepturile omului trebuiau apărate *pretutindeni*. În Franța, *Liga drepturilor omului* era prea apropiată de partidul comunist francez care, la rândul său, era ținut în lesă de Moscova. Se punea întrebarea dacă n-ar fi mai bine să se înființeze o nouă organizație a drepturilor omului, mai independentă și cu o mai mare relevanță internațională.

Koestler a luat cuvântul: „Este necesar să se stabilească un cod minimal de morală politică care să fie valabil pentru toată lumea. Iar noi, intelectualii, să încetăm să predicăm tot felul de sofisme care, chipurile, trebuie să susțină cauza, dar care, în felul acesta, nu o pot susține niciodată. Nu demult, am fost întrebat dacă am urât Rusia. Am răspuns că urăsc regimul stalinist așa cum l-am urât și pe cel al lui Hitler, iar cauzele sunt identice. Să fiu nevoit să recunosc așa ceva după ce am

luptat atâția ani pentru idealurile comuniste! Chiar că nu mai există nicio speranță. Ce ne-a mai rămas de făcut? Ce instrumente de acțiune mai avem?"

Malraux, care fusese și el comunist, și-a definit poziția politică. În principiu, era dispus să colaboreze punctual, dar nu putea și nu voia să aibă de-a face cu organizații și indivizi care continuau să creadă că „proletariatul" este întruchiparea adevărului. A tăcut preț de câteva clipe, vreme în care servitorului i s-a făcut semn să-i umple paharul cu vin. „De ce să credem că proletariatul constituie cea mai importantă valoare istorică?" a încheiat el pe un ton de parcă astfel s-ar fi spus totul.

Sartre nu se simțea în largul lui, dându-și seama că se face aluzie la el. Malraux nu i-a inspirat niciodată prea multă simpatie. Era un capitalist burghez vanitos cu o mască de om de stânga. N-ar fi trebuit să vină. Nu voia să aibă de-a face cu Malraux și, spre surprinderea prietenilor săi, Sartre s-a declarat brusc împotriva planului. „M-am răzgândit. Organizația voastră va adopta o poziție ostilă partidului comunist francez, iar eu nu pot să-i abandonez pe apărătorii intereselor celor asupriți. Nu mă pot limita să lansez judecăți de natură morală doar împotriva URSS. Sigur, deportarea câtorva milioane de oameni este mai gravă decât linșarea unui negru. Dar linșarea unui negru este consecința unei situații care se perpetuează deja de o sută de ani și mai bine și care, de-a lungul timpului, reprezintă nenorocirea tot atâtor milioane de negri câte milioane de ceceni au fost deportați."

Koestler s-a arătat iritat. Nu semnalase el chiar puțin mai înainte că primul lucru pe care trebuie să-l facă intelectualii înainte de a putea să întreprindă o acțiune politică este să se distanțeze de propriile sofisme politice întru onoarea și gloria cauzei sacre? A observat concis: „Trebuie spus că noi, ca scriitori, trădăm istoria atunci când nu denunțăm ce trebuie denunțat. Conspirația

tăcerii — acesta va fi verdictul pe care-l vom primi de la cei care vin după noi."

Malraux nu și-a putut ascunde un zâmbet. Sartre a tăcut și s-a uitat la Camus. Nu-l surprindea renegarea proletariatului de către Koestler, dar era curios să afle părerea tânărului Camus. Acesta știa ce așteaptă filosoful de la el, dar simpatia lui se îndrepta spre Koestler. Ca și el, Koestler știa din proprie experiență ce înseamnă să trăiești în sărăcie — o experiență pe care filosoful care predica neîncetat despre proletariat nu o cunoștea — și s-a distanțat definitiv de comunism. Și, în plus, Koestler avea dreptate. Dacă intelectualii nu sunt în stare să ia adevărul drept fir conducător al gândirii lor, atunci și morala lor politică este falimentară. „Nu credeți că noi toți suntem responsabili de lipsa valorilor? Și că noi toți cei care ne tragem din nietzscheanism, nihilism și materialism istoric ar trebui să declarăm public că ne-am înșelat, că există valori morale și că de-acum înainte vom face tot ceea ce este necesar pentru a le fundamenta și explica? Nu credeți că acesta ar putea fi începutul oricărei speranțe?"

Koestler a încuviințat din cap, Malraux și-a privit țigara, gândindu-se că o asemenea idee nu servește scopurilor sale politice, iar Sartre a decis să nu mai pună niciodată piciorul în casa aceea, urmând să-i explice lui Camus totul încă o dată cu o altă ocazie. Conversația a fost scurtă, ce era de spus, s-a spus. Odată ajuns acasă, Camus a făcut scurte însemnări despre conversație în caietul său de notițe.

Nu putem uita această conversație — chiar dacă a fost scurtă și neplăcută —, pentru că ea exprimă esența a ceea ce înseamnă civilizație, cum poate ea să dispară, care este sarcina intelectualilor și ce înseamnă trădarea lor.

* * *

Civilizație. Nu poate exista civilizație fără conștiința că omul este o ființă cu dublă natură. El are o existență

pământească, fizică, dar se deosebește de regnul animal fiind și o ființă spirituală: el cunoaște lumea ideilor. Este o făptură care are cunoștință de existența adevărului, bunătății și frumuseții, știe de esența libertății și a dreptății, a iubirii și milosteniei. Temeiul oricărei forme de civilizație îl constituie ideea că omul nu trebuie să-și extragă demnitatea și adevărata identitate din ceea ce este — carne și sânge —, ci din ceea ce trebuie să fie: purtătorul acestor calități vitale eterne, valori care întruchipează ce este mai bun în existența umană: imaginea demnității umane. „Greutatea materială dă valoarea aurului, greutatea morală dă valoarea omului", spunea Baltasar Gracián în magistralul său *Oracol. Manual al înțelepciunii în viață* (1646).

Aceste valori sunt universale pentru că sunt aceleași pentru toți oamenii și sunt atemporale pentru că sunt valabile în toate timpurile. Cultura se definește ca fiind cunoașterea și configurarea acestor calități umane imateriale, reunite în patrimoniul cultural. Doar operele care sunt ele însele atemporale, continuând să ne fascineze din generație în generație, sunt opere de valoare, fiindcă numai ele dau expresie unei realități atemporale, unei idei. Și tocmai această cerință referitoare la atemporalitate face ca întreaga cultură, toate valorile spirituale să fie vulnerabile. Cultura trebuie să fie vulnerabilă, lipsită de scop și dezinteresată. Acesta este secretul semnificației sale atemporale. În esența lor, o catedrală, o poezie, o sculptură, un mit, un cvartet de coarde sau un cântec nu trebuie să îndeplinească o funcție, ori să servească la ceva. Toate aceste opere au să ne spună ceva, nu invers. Singura atitudine justă față de atemporal este una receptivă, dezinteresată. Numai atunci când ascultăm, privim și simțim în acest fel, aceste creații ale spiritului uman ne vorbesc — chiar dacă „fără cuvinte" — despre „temeiul lor spiritual și despre misterul etern" (Leopold). Un om cultivat este

de aceea opusul tuturor celorlalți (utilitariști, materialiști, ideologi), care reduc totul la întrebarea: ce utilitate are pentru mine, la ce-mi servește, cum mă pot folosi de acest lucru? Nimeni nu poate cunoaște vreodată libertatea fără spontaneitatea necesară pentru a vedea dincolo de fațadă și aparențe. Pe bună dreptate, Kant insistă asupra necesității unei „plăceri dezinteresate", iar Gracián notează în *Manualul* său: „Gândirea fără prejudecăți a fost întotdeauna terenul fertil pentru înțelepciune și un izvor de bucurie pentru oamenii virtuoși."

Ce este civilizația? În scurta, dar sclipitoarea sa carte, Gracián răspunde la această întrebare într-un mod concis și ferm: „Omul se naște barbar; cultivându-se, el se eliberează de ce este animalic. Cultura îl formează pe om: cu cât este mai cultivat, cu atât este mai nobil." Să ne întoarcem la după-amiaza călduroasă din Pireu, unde Socrate stătea de vorbă cu prietenii lui despre importanța dreptății. Glaucon a deschis discuția, povestind istoria inelului care îl făcea invizibil pe purtătorul lui și, făcându-l astfel omnipotent, îl transformă într-un animal. Acesta este barbarul despre care scrie Gracián. Ești un barbar dacă nu dispui de singura cunoaștere care contează pentru demnitatea ta umană: conștiința că trebuie să-ți exersezi virtuțile și valorile spirituale care fac posibilă o conviețuire armonioasă cu semenii tăi. Sau pentru a cita inegalabila formulare a lui Goethe: „Civilizația este un permanent exercițiu al respectului. Respect față de divin, față de pământ, față de semenii noștri și, astfel, față de propria noastră demnitate." Aceasta este ideea la care se referă Gracián, ridicarea deasupra condiției care îi este și ea proprie ființei umane: aceea de forță oarbă, de barbar.

Să recunoaștem că această imagine, acest ideal uman este un ideal aristocratic. Dar nu este vorba despre o aristocrație de sânge, ci de una care poate fi dobândită de fiecare individ, aristocrația spiritului, idealul atemporal

de civilizație. „Aristocrația este pretutindeni unde este virtute, dar virtutea nu este pretutindeni unde este aristocrație", spunea Dante.

După părerea lui Socrate, intelectualii sunt cei care au sarcina să vegheze asupra acestui ideal, asupra acestui patrimoniu. „Cum trebuie trăită viața?" este întrebarea morală cu care începe civilizația. Iar intelectualii sunt privilegiații a căror poziție eminentă (*distingué*) derivă din sarcina lor primară: să deosebească (*distinction*). În interesul supraviețuirii civilizației, intelectualii au sarcina să păstreze și să transmită mai departe cunoașterea a ceea ce este mai bun, mai valoros. Ei trebuie să se exerseze în cunoașterea a ceea ce este adevărat, în diferențierea a ceea ce are valoare de ceea ce nu are valoare, a binelui de rău. Și tocmai, deoarece calitățile spirituale ale existenței sunt universale și atemporale, aceste valori sunt transcendente, absolute. Dar nicio ființă muritoare nu poate deține vreodată monopolul asupra absolutului. De aceea, niciunul dintre cunoscătorii a ceea ce este mai bun nu va pretinde vreodată că dispune de adevărul complet, iar dezbaterea, precum în Talmud, nu se va sfârși niciodată.

Aceștia sunt — sau ar trebui să scriem: aceștia *au fost*? — parametrii statului ideal și ai omului ideal în căutarea cărora s-a aflat Socrate atunci când a vrut să afle semnificația valorii dreptății.

* * *

Într-un sătuc din apropierea unui lac înconjurat de munți, un om solitar locuia într-o încăpere simplă. Un pat, o măsuță cu o chiuvetă, și o masă mai mare între o bancă goală și un scaun de lemn. Atunci când migrena nu-l forța să stea în pat, el făcea în timpul zilei lungi plimbări prin păduri și împrejurul lacurilor. Seara, la lumina slabă a unei lămpi cu gaz care nu îngăduia întunericului să se aștearnă, el scria în singurătatea lui. În

solitudine, Nietzsche scrie noaptea la lumina lămpii: însemnări, scrisori. În 2 iulie 1885, îi scria unui prieten îndepărtat: „Epoca actuală este atât de nemăsurat de superficială, încât uneori mi-e rușine pur și simplu că am publicat ceva pentru un *publicum* care nu vrea să înțeleagă nimic. Acest secol al libertății presei și brutalității a pervertit gustul. Dar eu iau exemplu de la Dante și Spinoza, care au fost mai bine pregătiți pentru a înfrunta singurătatea. Desigur, felul lor de a gândi, spre deosebire de al meu, era mai potrivit să îndure singurătatea; și, în cele din urmă, oricine îl mai are încă pe «Dumnezeu» drept însoțitor, nu va cunoaște singurătatea de care am eu parte." S-a uitat țintă afară, pe fereastra mică, dar din cauza zidului de întuneric nu și-a văzut decât propria imagine oglindită. Și-a înmuiat pana în cerneală și a mai adăugat o propoziție: „Acum, viața mea se reduce la dorința ca toate lucrurile să fie altfel decât le înțeleg eu și Cineva să-mi transforme «adevărurile» în lucruri neverosimile." Da, așa a fost. A fi singur nu înseamnă neapărat singurătate, cum singurătate nu înseamnă nici când ai prieteni îndepărtați. Există mereu prieteni care nu te lasă niciodată singur și cu care poți purta întotdeauna o conversație interesantă. Cărțile. Dante. Spinoza. Goethe. Dar nici ei nu m-ar înțelege. Nici cu ei n-aș putea lega o prietenie adevărată, o *prietenie între bărbați*. Eu îi înțeleg pe ei, ei pe mine nu. Același lucru se întâmplă cu epoca aceasta în care mi-a fost dat să trăiesc. M-am născut prea devreme. Singurătate. N-am de-ales. Ce-a spus Luther când a trebuit să dea socoteală? „Aici stau, și nu pot face altfel." Ah, Luther! El chiar știa să scrie! Comparați măiestria lui cu nepriceperea gloatei de teologi din ziua de azi. *Scribălăi! Impostori culturali!* Lui Luther îi plăcea drama. Îi plăcea nespus să se bucure de atenție și de faimă. Să fie el însuși papă, să dețină puterea. Cine caută faima publică, o caută permanent. *Bene vixit qui bene latuit.*

Tristia lui Ovidiu. Studenții au fost nevoiți mai întâi să traducă aceste cuvinte: „Cine a trăit în umbră a trăit bine." Nu le-au înțeles. Publicitate! Ziarul! Asta este Walhalla lor. Ce le-am spus atunci? „Ați înlocuit rugăciunea de dimineață cu lectura ziarelor." Le-a plăcut. Dar n-au înțeles nici asta. Așadar, aceștia sunt *intelectualii*. Am ținut cursuri despre *Bildung*. Am explicat că nimeni n-ar aspira la *Bildung* dacă ar ști cât de incredibil de mic este și, în general, poate fi numărul celor cu adevărat educați. Oamenii se pot amăgi în nenumărate chipuri. Superbul cuvânt *Bildung* și-a pierdut orice sens, nemairămânând din el decât frumosu-i chip, complet golit de sens. Utilitatea a fost declarată scopul principal în viață. Sau, mai concret, câștigarea unei sume cât mai mari de bani. Iar eu, care mi-am asumat nobila sarcină a formării elitei tinere, constat cum munca mea a fost degradată, aceasta având acum drept scop doar formarea unor oameni *vandabili*. Totul trebuie să fie *vandabil*, adaptat gustului momentului, uzual, înainte de toate, nediferit, facil, imponderabil, comun, dar mai presus de orice: să fie comun. Doar așa se pot câștiga ușor banii, se poate obține fericirea. Vă rugăm, nu prea complicat, *Herr Professor! Bitte!* Căci *Bildung* ar putea duce la *singurătate*, care nu-i interesată de bani și câștig, care ia mult timp. Acea *Bildung* oferită de mine a fost luată drept *elitism, epicureism cultural imoral*. Ar fi comic dacă n-ar fi tragic. Universități. La douăzeci și cinci de ani am ajuns profesor universitar. Mă felicit că după șapte ani am renunțat la catedră. Migrene. Măcar tot au servit la ceva acele dureri infernale. Universitatea este coruptă până în măduva oaselor. Oameni vandabili. Aici s-a ajuns. Așa sunt formați oamenii. Să se conformeze. Aceasta este noua definiție a ceea ce este mai bun. Să se adapteze. La bani și la public, bineînțeles. Intelectualii nu vor salva niciodată lumea. Nici nu trebuie. Lumea și-așa se duce de râpă. Ei nu fac altceva decât să grăbească

acest proces. Nici să scrie nu știu. Hai să le rafinăm stilul. Astfel vor gândi mai rafinat. Și-acum? Trăiesc asemenea lui Ovidiu în exilul meu autoimpus. Scriu cărți care nu sunt citite. Am descoperit adevărul pe care nu-l înțelege nimeni. Am patruzeci de ani și mă simt bătrân. Am senzația că n-o să ajung niciodată la bătrânețe. Adevărul *meu* este propria singurătate. Nu m-am lăsat niciodată corupt. Am fost întotdeauna fidel gândirii. Pascal. Nebun, fără îndoială, cu a lui autoflagelare. Dar câtă strălucire și autenticitate! Fals. Tot ce ține de creștinismul actual este fals. Virtutea este ipocrită, iar supunerea oarbă este luată drept evlavie. Am respect față de Pascal. „Toată demnitatea noastră consistă, așadar, în gândire." *Așa-i. Absolut corect.* N-am avut altă opțiune decât să continui să gândesc. Să fiu fidel gândirii. Să îndrăznesc să privesc realitatea în față. Socrate. Cu el a început. Dante, Spinoza, Pascal, Goethe! Chiar dacă a fost un păgân, geniul din Weimar, cu simpatia lui pentru etica Evangheliilor, face și el parte din acest grup. Solitarii și Dumnezeul lor. Ei sunt singuri, dar eu sunt și mai singur. Va veni și vremea mea. Goethe. Mai mult european decât german. De aceea, un mare bărbat. *„Toată isprava noastră constă în a renunța la existența noastră pentru a exista."* Sclipitor formulat, dar incorect, dragă Goethe. Nu există nimic altceva decât această existență fizică, cotidiană. Asta e tot. Apoi, deasupra, oriunde altundeva nu există nimic. *Nichts.* Acesta-i cuvântul-cheie al adevărului meu. Nihilism. Nu există valori eterne, universale, atemporale, căci nu există atemporalitate, nici transcendență. Acolo este gol. Un vacuum imens. Nu există adevăr, frumusețe, bunătate. *Eu* exist. Asta-i tot. Nu există decât adevărul *meu*, frumusețea *mea*, morala *mea*, dreptatea *mea*. Fiecăruia ce i se cuvine. Alegeți. Nihilism. Bate la ușă, dar încă nimeni nu înțelege consecințele. *Damen und Herren!* Adevărul nu există. N-a existat niciodată. Dar v-au

făcut să credeți asta pentru că altfel, fără religie, fără morală, fără lanțurile metafizice, dumneavoastră, cu respectabilitatea dumneavoastră fandosită cu tot, v-ați fi purtat ca niște *animale*. Discursurile n-au niciun rost. Ei nu ascultă nimic și înțeleg încă și mai puțin. Marele secret al nihilismului. Nu mai există sens. *Doar nonsens.* Căci tot ce-ar putea da sens existenței umane, toate acele valori pe care oamenii le respectă pentru că sunt universale și eterne, au dispărut odată cu eternitatea în marele nimic. Nu mai există o lume a ideilor. Nu mai există decât natură. Fii credincios trupului tău, instinctelor tale, temperamentului tău, haosului tău. Totul este îngăduit, căci deasupra noastră nu există nimic. Libertate nesfârșită fără niciun sens. Asta e viața. Idealul demnității umane, așa cum l-a definit Socrate, a fost o idee fixă. Singurele idei care dăinuie. Vor dăinui întotdeauna. Căci ce vor face acești *intelectuali inculți* atunci când se vor fi pierdut valorile înalte? Când se va fi pierdut sensul existenței? Vor apărea noi zeități mărunte. Fiecare club cu propria sa zeitate măruntă, cu propria sa idee fixă. Un mic zeu pentru naționaliști, altul pentru socialiști, altul pentru capitaliști și altul pentru raționaliști. Fiecare cu propria sa zeitate măruntă. Îi vor urî pe evrei. Lângă fiecare zeu mic, un mic țap ispășitor. Ciudat lucru că omul nu poate trăi fără absolut. Omul meu va fi altfel, un *Übermensch*. El n-are nevoie de absolut. El este suficient de puternic pentru a accepta lipsa de sens. El nu-i învinge pe alții, ci pe sine însuși. Eu m-am eliberat. Ei nu. Ei nu știu ce să facă cu libertatea. Libertatea devine un blestem pentru ei. Chiar Socrate înțelesese asta în acea după-amiază călduroasă din Pireu. Am citit cu studenții mei celebrul dialog în greacă. Societatea armonioasă, filosoful-rege și apoi discuția despre declinul statului ideal. În oligarhia în care cei bogați sunt la putere, poporul, cei săraci, se revoltă și instaurează democrația. Acum, toți sunt liberi, fiecare poate spune

ce vrea și-și poate trăi viața cum crede el de cuviință. Nu va mai exista constrângere, și pentru că nu mai trebuie să existe constrângere, primul lucru care va dispărea va fi educația. Odată cu dispariția *Bildung*-ului, vor dispărea și virtuțile. Și-apoi acest minunat pasaj: „Golind și curățind de virtuți sufletul celui subjugat de ele și inițiat în mari misterii, dorințele rele aduc, după aceasta, sfruntarea, nestăpânirea, desfrâul și nerușinarea, încununate cu strălucire și cu mult alai. Acum, ele laudă și lingușesc, numind sfruntarea „bună educație", lipsa de stăpânire „libertate", desfrânarea „mărinimie", nerușinarea — „bărbăție". Nu încape nicio îndoială: Platon știa să scrie. Și-apoi, pe pagina următoare, tirada împotriva libertății: însetat de libertate, statul democrat nu va ști să fie moderat: „Încât, dacă cineva aduce măcar și oleacă de servitute, se burzuluiesc și nu o îndură. Până la urmă, știi că nu se mai sinchisesc nici măcar de legile scrise sau nescrise, pentru ca, în niciun chip, să nu aibă vreun stăpân." Din fericire, n-am uitat nimic. Doar traducând un text poți ajunge să-l cunoști. Iar acum, după epoca libertății, oamenii, obosiți de libertate, vor considera dictatura binevenită. Iată că există totuși un lucru asupra căruia împărtășesc opinia acelui grec. În cele din urmă, omul percepe libertatea ca pe o povară. Preferă să se supună. Adevărat. Nu, Socrate n-a fost un prost. *Propositio eins*: Fără noblețe spirituală, democrația va sucomba sub povara propriei libertăți. *Demonstratio*: Uitați-vă la ce se întâmplă în prezent. *Bildung*-ul dispare, virtuțile dispar, prestanța dispare, arta distincției dispare, liniștea dispare, viața contemplativă dispare, spiritul dispare, morala dispare, *imperativul* dispare. *Propositio zwei*: cele spuse anterior sunt inevitabile. *Demonstratio*: propria dorință de adevăr a lui Socrate. Singurul lucru de valoare era adevărul. Ei bine, credința în absolut este o minciună. Cercetările au dovedit asta. *Logică, domnilor. Puțină logică,*

vă rog. Nu există transcendență! Nu există eternitate! Nu există nemurire! Dumneavoastră n-ați avut parte de ele, eu n-am avut parte de ele, nimeni n-a avut parte de ele. Așadar, nu există valori imuabile. Așadar, nu există o imagine ideală universală a omului la care trebuie să aspire toată lumea. Puteți fi din nou fideli pământului și naturii. Totul este îngăduit. Sunteți blestemați să fiți liberi. *Nimic nu este adevărat, totul este îngăduit. Mă înțelegeți? M-ați înțeles?* Este inevitabil, Socrate, este inevitabil: *dezumanizarea naturii și apoi transformarea omului în natură.* După libertate, teroarea. Știu asta. Și arta. *O, Doamne.* Da, și arta va dispărea. *Divina commedia*, tablourile lui Rafael, frescele lui Michelangelo — nu vor mai exista. Cele mai importante opere de artă au glorificat erorile filosofice și religioase ale omenirii, au crezut în adevărul absolut al acestor idei. Odată cu dispariția acestei credințe, și arta va înceta să mai înflorească și importanța acestor opere va dispărea. Și muzica? Muzica ta? Au trecut doi ani de când ai murit. Doi sau șapte. Căci în ultimii tăi cinci ani de viață n-am mai schimbat nicio vorbă. Prietenia noastră murise. Tu erai mort. Eu eram mort. Sufletul nu există, dar, dacă am avut vreodată un suflet, el a murit atunci. Pentru tine. Numai pe tine te-am iubit. Pe nimeni altcineva. Și nici nu se va mai întâmpla. Să mori o dată din dragoste este de-ajuns. Prietenia noastră a fost o prietenie adevărată. *Prietenia între bărbați.* Eu te-am înțeles, tu m-ai înțeles. De câte ori n-am fost împreună? Câte planuri n-am făcut noi? Câte n-am făcut pentru tine? Colegii mei de breaslă ajunseseră să mă urască *pe mine* pentru că proclamam geniul *tău*. Dar ți-am fost întotdeauna credincios. Ca Elisabeth lui Tannhäuser, Senta lui Hollander, Elsa lui Lohengrin, Brünhilde lui Wotan, Kurnewal lui Tristan. Și tu? De ce m-ai trădat? Te-ai întors pe furiș la creștinism și ai îmbrățișat iarăși blestemata biserică a Romei. Mi-ai renegat adevărul. Nu trebuia să faci asta. Nu tu. Aș fi

putut să-ți iert orice. Idolatrizarea acestui popor stupid, antisemitismul stupid, vanitatea, setea de opulență și faimă. Orice, dar nu să predici minciunile pe care *eu* le-am demascat. N-ai fost niciodată îndeajuns de puternic pentru a fi un spirit liber. Pentru tine, lumea este prea importantă. Avariția, pofta de glorie, antisemitismul și naționalismul te-au făcut să mă trădezi. N-ai putut rămâne fidel. De ce a trebuit să-ți devin cel mai crâncen adversar? De ce a fost nevoie să-mi ucid dragostea pentru tine? Pentru tine și arta ta dumnezeiască. Ai vrut să fii ventrilocul lui Dumnezeu. Salvatorul! Ce i-ai spus doctorului meu? Că aș fi înnebunit de la excesul de onanie. Că sunt pederast. Proiecție, *dragul meu*. Proiecție. Nu contează. A trecut. Totul a trecut. S-a făcut frig aici. Viața mea este rece. Mă simt mort. Totul este mort. Nu există adevăr absolut. Nu există iubire. Este bine așa. Doar iubirea ta ar fi transformat adevărurile mele în ceva neverosimil. Iubirea ta ar fi fost eternă pentru mine. Iubirea ta ar fi făcut ca tot ce este mort pentru mine să fie plin de viață. *Vedeți, prieteni? Vedeți?* Dureri de cap. Trebuie să mă culc.

* * *

Epoca lui Nietzsche — *după abdicarea vechiului Dumnezeu, eu voi fi cel care de-acum încolo voi guverna lumea* —, era nihilismului, s-a manifestat mult mai devreme decât ar fi îndrăznit el să presupună. La paisprezece ani după moartea sa, a izbucnit Primul Război Mondial. Europa a căzut pradă fascismului, comunismului și nazismului. A urmat un al doilea război mondial. O bacanală a violenței a triumfat asupra adevărului, bunătății și frumuseții. Idealul civilizației a ajuns să fie privit cu dispreț. Milioane de oameni au salutat, admirat și încurajat această violență. Au fost anihilate zeci de milioane de vieți. Nihilismul se termină întotdeauna, inevitabil, în violență și distrugere.

Nihilismul începe întotdeauna — în această privință, analiza lucidă a lui Nietzsche nu lasă loc de îndoială — prin deposedarea existenței umane de posibilitatea de a se ridica pe sine însăși deasupra naturii sale animalice. Deposedată atât de eternitate, cât și de spirit, ființei umane i se conferă noblețe, îngăduindu-i-se să fie imaginea valorilor universale și atemporale. Cu o asemenea deposedare începe acea reevaluare a tuturor valorilor și inversare a tuturor sensurilor anunțată de Socrate. Libertatea încetează să mai fie spațiul de care are nevoie omul pentru a exersa dobândirea demnității umane — libertatea dificilă și tragică. Ea este *pierderea* acestei demnități în favoarea glorificării idealului animalic: totul este permis. Nu există semnificații; sensul este înlocuit de scop. Calificative precum „amuzant" și „savuros" se substituie cunoașterii binelui și răului. Fiindcă nimic nu durează veșnic, totul trebuie să se întâmple acum, să fie nou și rapid. Și cum nimeni nu deține monopolul cunoașterii, toată lumea are dreptate. Și cum toți oamenii sunt la fel, ceea ce este dificil nu este democratic. Arta devine amuzament, importantă este faima. Se inversează sensul afirmației lui Gracián, conform căreia greutatea materială dă valoarea aurului, dar greutatea morală dă valoarea omului. Morală? Fiecare cu morala lui! Bunăstarea materială deține supremația, iar dintre toți zeii mărunți, banul este cel mai influent. Ceea ce este bun pentru bani este bun și pentru tine. De aceea, fii vandabil! Adaptează-te! Orice te face mai bogat este folositor, ceea ce nu este amuzant, savuros, ori profitabil poate să dispară. Fiecare pentru sine și nimeni pentru noi toți.

Acest nihilism al societății maselor este cel care, asemenea unui cancer, atacă și distruge civilizația, țesutul conjunctiv al ordinii sociale. Ceea ce rămâne fără acest țesut conjunctiv este un număr nesfârșit de indivizi separați care, încetând să mai fie uniți de o singură valoare

universală, vor sfârși prin a se elimina unii pe alții, seduși de ideea lui „sunt liber, așa că totul este permis" În ce măsură societatea occidentală e invadată de acest nihilism este o întrebare la care fiecare trebuie să-și caute singur răspunsul. Mai importantă este întrebarea: care este originea acestui fenomen?

* * *

Integritatea este capacitatea de a discerne propriile responsabilități. În virtutea responsabilității sale ca intelectual, Albert Camus s-a văzut obligat să recunoască după război că intelectualii ce proveneau ca și el din școala nihilismului erau coresponsabili de valul de distrugere ce măturase Occidentul. Și asta pentru că subminaseră în mod consecvent fundamentul pe care se ridicase digul civilizației: valorile nepieritoare și distincția atemporală dintre bine și rău. Asta explică timida, dar ferma sa contribuție la conversația din casa lui Malraux: „Nu credeți că noi toți suntem responsabili de lipsa valorilor? Și că noi toți cei care ne tragem din nietzscheanism, nihilism și materialism istoric ar trebui să declarăm public că ne-am înșelat, că există valori morale și că de-acum înainte vom face tot ceea ce este necesar pentru a le fundamenta și explica? Nu credeți că acesta ar putea fi începutul oricărei speranțe?"

Încă din timpul războiului, el își notase în carnetul său de însemnări: „Poate omul să-și creeze singur propriile valori? Asta-i toată problema." Convingerea exprimată în prezența lui Malraux, Sartre și Koestler era răspunsul său la această întrebare. Nu, în interesul demnității umane, individului liber nu-i este îngăduit să ignore valorile universale atemporale. Tocmai intelectualii ar trebui să se opună acestui nihilism. Nu totul este permis. Libertatea omului este, în esența ei, relativă, subordonată eternului ideal al demnității umane, care nu poate fi împlinit niciodată întru totul. În plus,

libertatea absolută anihilează orice drept. Există adevăruri absolute transcendentale care sunt obligatorii pentru toți, *fără excepție*. Cine continuă să mai apere nihilismul sau relativismul este un pitic moral, neputincios în fața violenței și a masacrelor.

Camus știa că singurul lucru care justifică existența unui intelectual este responsabilitatea sa față de lumea ideilor și noblețea spiritului. În calitatea sa de paznic al civilizației, responsabilitatea principală este aceea de a arăta partea cea mai bună a vieții umane și de a o apăra în spațiul public. De a transmite cunoașterea valorilor, de a lămuri incertitudinile, de a face distincții, de a proteja înțelesul cuvintelor. Desigur, acționând astfel, intelectualul nu va schimba lumea de pe o zi pe alta, dar cât este de mare câștigul deja dacă se spune în public că minciunile sunt minciuni și că nici puterea, nici faima nu pot transforma minciuna în adevăr?

Atunci când milioane de oameni pot „crede" în nihilism, înseamnă că paznicii patrimoniului cultural au dat greș sau, încă și mai rău, au comis o trădare. Nu se poate să critici, pe de-o parte, capitalismul, comerțul și superficialitatea, iar, pe de altă parte, să continui să susții acest stil de viață, să tot afirmi că nimic nu este atemporal sau universal, fiindcă totul este relativ. Nu întreba: cum trebuie trăită viața? Nu, limitează-te la ce este amuzant și savuros. Tu decizi. Nu știi nimic? Nu contează. Totul e o apă și-un pământ. *Totul este posibil, după cum vezi*. Nu-ți complica viața — *viața e simplă*. Nu lua totul în serios; un pic de ironie, te rog! Nu există nicio diferență, nici noi nu facem vreo diferență. Să faci diferențe este ceva elitist. Iar elitismul este rău, căci nu este democratic, iar noi suntem împotrivă, căci suntem împotriva fascismului.

Aceasta este trădarea patrimoniului intelectual *par excellence*: noblețea spiritului, esența demnității umane.

Și, din păcate, integritatea intelectuală se dovedește a fi o însușire foarte elitistă.

* * *

În acea după-amiază caldă din Pireu, portul Atenei, Socrate și prietenii săi înțeleseseră deja că, atunci când libertatea este absolutizată, ea este pervertită în esența ei, încetând să mai constituie temelia pe care se poate construi societatea ideală. Libertatea absolută duce întotdeauna la nedreptate, iar nedreptatea la crimă. Nu libertatea trebuie să constituie această temelie, ci dreptatea. Dar fiindcă dreptatea nu poate exista fără înțelepciune, fără înțelegerea binelui, a adevărului și a frumuseții, societatea justă are nevoie de o conducere care să aibă conștiința valorile supreme: „Dacă filosofii nu vor domni în cetăți, nu va înceta contenirea relelor pentru cetăți și neamul omenesc."

Secolul XX — eră care începe cu Primul Război Mondial și care, în ciuda tuturor anunțurilor care afirmă contrariul, încă nu s-a încheiat — se caracterizează prin împlinirea idealului lui Socrate: filosoful devine rege, iar intelectualii obțin atât de mult râvnita putere politică. Și în vreme ce acest ideal începe treptat să capete formă, Thomas Mann scrie în timpul lungilor ani de război *Considerațiile unui apolitic* (1919), în care se opune energic fenomenului pe care el îl numește „politizarea spiritului". În 1927, Julien Benda publică *Trădarea intelectualilor.* Această analiză — devenită între timp clasică — a trădării intelectualilor se bazează pe ideea formulată de Thomas Mann, conform căreia lumea spiritului trebuie să-și păstreze întotdeauna independența.

Politizarea spiritului nu reprezintă altceva decât o nouă simplificare a realității. Așa cum mercantilismul — spiritul orbit de ban, măruntul zeu suprem — nu poate concepe lumea decât în termenii câștigului și ai pierderii, tot așa spiritul politizat n-are ochi decât pentru

interesele politice ale societății. Discordia este la fel de veche ca omenirea însăși. Au existat întotdeauna bogați și săraci, oameni puternici și oameni lipsiți de putere. Ce este drept? Ce și cui i se cuvine? Precum umanitatea, spiritul politizat este și el, la rândul lui, echivoc, căci nu poate privi niciodată altfel decât cu un singur ochi. Ochiul său drept privește prin vizorul „proprietății" și vede mai ales bogăție, ordine, lege, conservare, tradiție, trecut, cultură, națiune. Ochiul stâng privește prin vizorul „absenței proprietății" și vede sărăcie, dezordine, nedreptate, înnoire, viitor, știință, relații internaționale.

În felul acesta, valorile universale și atemporale ale adevărului, binelui, frumuseții și dreptății sunt reduse la condiția unor anumite viziuni politice și istorice, determinate social. Ele își pierd caracterul universal, căci ceea ce ține de istorie și de politică este întotdeauna antagonic. În realitatea socială există mereu oameni care muncesc din greu și oameni care nu muncesc, familii bine închegate și oameni fără familie, propriul popor și alte popoare, tradițiile noastre și ceea ce nu înțelegem, bogați și săraci, oameni puternici și oameni lipsiți de putere. Spiritul politizat reduce realitatea la aceste diferențieri, întemeindu-și valorile pe ele. Ce este bun și ce este rău? Ce este adevărat și ce nu este adevărat? Ce este frumos și ce este urât? Aceste întrebări, la care nu s-a putut da până acum niciodată vreun răspuns definitiv, capătă răspunsuri pe baza analizei istorico-sociale care nu admite decât un singur răspuns corect: ce vede ochiul stâng sau ce vede ochiul drept. Stânga sau dreapta: una dintre cele două opțiuni este întotdeauna greșită. Oricare ar fi răspunsul, el este întotdeauna unul de natură politică.

Lumii spiritului i se impune tăcerea. Nu mai este nevoie de o formă de înțelepciune și artă care să nu fie permanent univocă, să nască îndoieli, care să fie intangibilă, să presupună receptivitate. Există o singură viziune

„corectă" asupra moralei, artei, filosofiei, literaturii, adevărului și a felului în care trebuie trăită viața. Depozitarul acestei „înțelepciuni" este filosoful-rege modern: ideologul de partid, liderul de opinie, gânditorul de stânga sau gânditorul de dreapta.

Nu mai este mult timp. O sarcină istorică așteaptă titularul Marii Dreptăți și al puterii politice: distrugerea răului — partea adversă — și întemeierea și apărarea Binelui în folosul Umanității. Dreptatea va triumfa și se va instaura utopia. De aceea, în Davos Dorf, comunistul iudeo-catolic îl provoacă la duel pe adversarul său umanist. Politica trebuie să izbăvească omenirea și cine este împotriva noastră... Oare nu merită această infinită fericire pământească — statul ideal — măcar un sacrificiu uman?

„Da!" răspund cu toată convingerea spiritele politizate. „Trebuie să fii realist. Fără luptă și sacrificii nu poți obține nimic. Gândește-te la scop."

„Nu!" a răspuns Ivan Karamazov. „Armonia eternă nu trebuie obținută nici măcar cu prețul lacrimilor unui singur copil nevinovat."

„Nu!" a spus Albert Camus.

Întrebat de ce el, crescut în Algeria, adoptase, în 1957, o atitudine atât de pasivă față de lupta pentru independență din „patria" sa, a răspuns: „Am fost și continui să fiu partizan al unei Algerii drepte, în care algerienii și francezii să trăiască în pace și egalitate. Am spus în repetate rânduri că trebuie să se facă dreptate poporului algerian și că Algeria trebuie să aibă un regim complet democratic. Am tăcut din clipa în care mi-am dat seama că nu mai era sarcina intelectualului să se facă auzit, existând marele risc ca declarațiile sale să amplifice teroarea. Am condamnat întotdeauna teroarea. Trebuie să condamn și un terorism care acționează orbește, pe străzile Algerului, de pildă, și care, într-o bună zi, se poate îndrepta împotriva mamei și

familiei mele. Cred în dreptate, dar înainte de a apăra dreptatea, îmi voi apăra mama."

Mințile politizate nu văd oameni concreți, care trăiesc, care iubesc și sunt iubiți. Ele nu văd decât abstracțiuni: capitalism, comunism, globalizare...

Socrate știa că, sătul de libertate, „omul democratic" avea să cadă pradă numaidecât dictaturii. Aprobându-l, Nietzsche a știut și el asta. Comunistul religios din Davos Dorf a văzut în dorința de supunere absolută un semn al vremurilor. Intelectualii extrem de erudiți din München așteptau cu bucurie sfârșitul democrației și al libertăților ei.

În aceeași discuție în care și-a expus viziunea sa asupra dreptății, Camus și-a exprimat și punctul de vedere asupra sensului libertății. Războiul Rece este în toi și se pune întrebarea dacă nu este inacceptabil ca Rusia, o țară în care în mod cert nu există libertate, dar este asigurată egalitatea tuturor cetățenilor, să fie criticată de o societate care se confruntă ea însăși cu numeroase nedreptăți. Camus a replicat: „Un prieten care și-a pierdut viața în războiul împotriva Germaniei naziste, spunea în timpul războiului: «Combatem o minciună în numele unei jumătăți de adevăr.» Prietenul meu se credea un pesimist, dar, dacă ar mai fi trăit, ar fi ajuns la concluzia că din nou combatem o minciună, dar acum în numele unui sfert de adevăr. Sfertul de adevăr pe care îl numim *libertate*. Dar libertatea este calea, singura cale spre o societate umană mai demnă. Fără libertate se poate perfecționa industria grea, dar nu dreptatea, și nici adevărul." Lui Camus nu trebuia să-i semnaleze cineva deficiențele Occidentului. Dar din experiența totalitarismului învățase că fără respectarea drepturilor omului și fără libertăți democratice protejate și stipulate de Constituție, demnitatea umană n-avea nicio șansă. Fără libertatea de gândire și de expresie, fără dreptul de a gândi altfel decât ceilalți, de a fi altfel, de a avea alte

opinii — fără toate aceste libertăți, toate celelalte valori erau lipsite de apărare. Orice s-ar fi spus despre Occidentul capitalist, aici, toate aceste libertăți fuseseră recuperate. Aici, da.

Libertatea și adevărul nu pot exista decât împreună. Din ce în ce mai iritat de un Sartre care, orbit de absolutismul său politic, voia să susțină minciuna — „fii realist, nu uita scopul" —, Camus îi scria unui prieten: „Uneori mi se face silă de epoca în care trăiesc. Nu sunt un idealist. Și nu de realități mi se face silă, oricât ar fi ele de imunde și crude, ci de minciunile în care sunt ele înfășurate. Înconjurată de turnuri de pază, Rusia este acum o țară de sclavi. Voi lupta până la capăt împotriva ideii că acest regim concentraționar trebuie slăvit ca instrument al eliberării și ca școală a fericirii viitoare... Doar un singur lucru mi se pare mai important pe lumea asta decât dreptatea: și acesta este, dacă nu însuși adevărul, atunci măcar căutarea adevărului."

* * *

„Nu credeți că noi toți suntem responsabili de lipsa valorilor? Și că noi toți ar trebui să declarăm public că ne-am înșelat, că există valori morale?" Aceast gând nu l-a părăsit niciodată pe Camus. Nici „interesul social", nici „necesitatea istorică" n-aveau să-l mai dezlege vreodată de responsabilitatea sa intelectuală de a servi civilizația, de a gândi fără prejudecăți și de a spune adevărul. La fel ca Thomas Mann și Julien Benda, înțelesese că politizarea spiritului era și ea un produs al nihilismului. Omul nu mai este o ființă spirituală ale cărei întrebări nu-și află răspuns. Întrebarea referitoare la sensul vieții este înlocuită de scop. Fericirea este scopul, iar politica ne va conduce într-acolo. Nu vor mai exista griji, îndoieli, întrebări. Mit sau rațiune, tradiție sau știință, dreapta sau stânga: una sau alta ne va arăta calea — calea către societatea perfectă și omul perfect.

Dar noblețea spiritului a fost alungată. Au sosit însă barbarii perfecți.

* * *

Oricine este devotat civilizației și vieții intelectuale nu poate fi decât stupefiat atunci când se uită la istoria europeană a secolului XX. Câți au fost? Câți erudiți, scriitori, poeți, artiști și oameni de știință n-au renunțat cu ușurință la viața civilizată, punând umărul la triumful minciunii, al dictaturii și al violenței? Câți erudiți nu și-au subjugat intelectul justificării terorii? Mai bine să nu-i numărăm. Lista este nesfârșită. Și câți slujitori ai spiritului n-au renunțat la integritatea lor, pierind apoi în lagăre de exterminare și penitenciare — creații diabolice ale unei imense trădări spirituale? Și această listă este nesfârșită și ne lasă fără cuvinte.

Să ne uităm în jurul nostru. Câtă lume nu consideră că-i mai important să dețină Marea Dreptate decât să spună adevărul și să gândească fără prejudecăți? „O criză se transformă într-un dezastru doar atunci când îi răspundem cu judecăți preconcepute, deci cu prejudecăți", conchidea Hannah Arendt după război.

Mare este deficitul de integritate intelectuală. Mare este trădarea intelectualilor. Mai surprind oare deficiențele societății occidentale? De ce? De ce acest nihilism? De ce această trădare a nobleței spiritului?

Tentația puterii este primul motiv. Să fii în sfârșit influent, să fii în sfârșit ascultat și, de preferință, să fii admirat. Nimic nu creează mai multă dependență decât puterea și faima. Și pentru a-ți păstra acest statut, pentru a rămâne ideolog al partidului sau lider de opinie, pentru a putea fi purtătorul de cuvânt al „maselor", trebuie să te adaptezi continuu. Dacă există vreun loc unde domnește conformismul, acesta este printre intelectualii politizați. Ideea de a-și risca pierderea puterii și

influenței din cauza independenței intelectuale îi umple de groază pe acești realiști.

Pentru a dobândi puterea politică, ei abandonează lumea spiritului. Scuza este că lumea trebuie schimbată, nu interpretată. Să se pună capăt nedreptății! Dar, așa cum semnalează pe bună dreptate Benda în tratatul său despre trădarea intelectualilor, mari spirite precum Erasmus, Spinoza și Kant au rămas mereu fideli lumii spiritului și propriei independențe. N-au avut aroganța să creadă că pot elibera omenirea de tot ce este rău, ci au rămas fideli datoriei lor de a face posibilă persistența conștiinței binelui. Cunoașterea binelui și a răului, conștiința valorilor și a demnității au fost ocrotite. Nu constituie asta o justificare suficientă a existenței de intelectual? Mulți dintre ei spun că nu: „În ziua de azi, una dintre tentațiile majore ale scriitorilor este aceea de a trăi pe picior mare din expunerea unor puncte de vedere asupra unor teme despre care nu știu nimic", conchidea Stephen Spender în 1951. S-a schimbat ceva de atunci?

Un al doilea motiv al infidelității față de valorile nemuritoare și de noblețea spiritului este propria lipsă de credință. Unii intelectuali nu cred ei înșiși în aceste calități. Influența enormă a paradigmei științelor naturale nu are nicio importanță în acest context. Eternitate, sens, valoare, bine, rău, frumos, iubire, compasiune, înțelepciune, dreptate, experiență, virtuți și autocunoaștere sunt cuvinte inexistente în limbajul științelor. Acestea folosesc limbajul obiectivității, al realității, al faptelor, al analizei, al scopului, al progresului. Atunci când domeniul intelectual este redus la acest limbaj lipsit de sens, spiritul își pierde capacitatea de a vorbi despre sens. Faptele în sine nu înseamnă nimic. Dar la *adevărul* realității se poate ajunge numai prin cunoașterea valorilor, a diferenței dintre merit și nevolnicie, dintre bine și rău, dintre ce are sens și ce nu are sens.

Aceasta este cunoașterea culturală, exprimată în limbajul artiștilor, poeților și gânditorilor. Este un limbaj pe care clonele intelectuale pseudoștiințifice nu-l cunosc. În afara unor informații despre „realitatea socială", ele n-au nimic valoros de spus.

Și-apoi avem *Statuia cu văl din Sais*. În acest poem, Schiller descrie un tânăr care, mânat de setea de cunoaștere, pleacă spre Sais, în Egipt, pentru a primi învățătura sacerdoților. „Ce știu eu", se întreabă tânărul, „dacă nu știu tot?" Se îndreaptă spre un templu în care, sub un văl, se află o statuie.

— Ce se ascunde în spatele vălului? întreabă tânărul însetat de cunoaștere.

— Adevărul, spune sacerdotul.

— Doar un văl mă desparte de adevăr?

— Un văl și o poruncă a statuii: Niciun muritor să nu încerce să mă vadă vreodată!

Sacerdotul pleacă. Tânărul rămâne. Se uită. Este găsit mort.

Este unul dintre cele mai vechi motive din istoria cunoașterii. Adevărul absolut și tot ce-l simbolizează — Sfântul Graal, mărul Paradisului, Cavalerul Lebedei, statuia din Sais — nu trebuie să ți-l dorești, să-l privești, sau să-l posezi. Absolutul nu este pentru muritori. „Vai celui ce prin vină ajunge la adevăr/ Acesta nicicând nu-i va mai fi favorabil, sună finalul poemului. Vina la care se referă Schiller este aroganța, care duce întotdeauna la cădere. Tânărul moare singur. Dar titularii Marii Dreptăți și alți astfel de fundamentaliști nu vor muri niciodată singuri.

* * *

Socrate! Unde ești?

Socrate este în compania prietenilor săi și încă n-a terminat de vorbit, căci nici prietenii lui nu prea cred în teza filosofului-rege. Cunosc ei destui intelectuali ca să

nu aibă încredere într-o asemenea propunere. Dar Socrate arată că doar *adevăratul* filosof poate fi rege: cel dotat de la natură cu memorie bună, inteligență, spirit nobil, farmec, devotat adevărului, dreptății, curajului și moderației. Bun, obiectează prietenii lui, este limpede că, în teorie, statul ar trebui să fie condus de acest *honnête homme*, dar realitatea este cu totul alta. Cei mai mulți intelectuali sunt corupți, iar cei care dispun de însușirile pe care Socrate le atribuie adevăratului său filosof sunt considerați de societate atât de excentrici, încât nu pot în niciun caz să-și asume guvernarea. Socrate le dă întru totul dreptate. Dar scopul vieții lui, dobândirea înțelepciunii, este discreditat mai ales de cei care se ocupă de asta cu titlu profesional. Ei fac multă zarvă în public, dar „fără să cunoască, în fapt, ce este frumos sau urât din aceste păreri și dorințe, ori bun sau rău, drept sau nedrept, ci pe toate acestea le-ar numi luându-se după părerile dihaniei celei mari: pe acelea care o bucură, le-ar numi «bune», celor care o supără, le-ar zice «rele»" Cu aceste vorbe goale, plini de pretenții și de autosuficiență, orientați în orice moment către ce vor să audă masele, acești oameni dobândesc toată puterea. Iar adevăratul cunoscător al înțelepciunii, care duce o viață contrară necesităților maselor, este lăsat în voia sorții, nimeni neluându-l în seamă în singurătatea lui.

Socrate știa. Știa că adevăratul filosof n-avea cum să ajungă vreodată rege. Știa că statul ideal n-avea să existe niciodată și că suferințele care încearcă omenirea n-aveau să se sfârșească niciodată. Știa că adevăratul filosof nu putea fi decât un exemplu.

Socrate, excentricul, prietenul valorilor eterne și al nobleței spiritului uman, a fost omorât în floarea vârstei de puterea politică.

Epilog

Iar noi? Mai continuăm să căutăm noblețea spiritului? N-o căutați în lumea mediilor de comunicare, a politicii, în lumea zgomotului. N-a fost niciodată acolo. Nu mergeți în universități: ele au alungat spiritul. Și bisericile? Nu fără motiv sună a gol. Lumea faimei? Acolo doar ne vom rătăci.

Într-un vechi oraș european, țintuit patului, dar cu mintea lucidă, la nouăzeci de ani, poetul află că prietena lui cea mai dragă a murit. Czesław Miłosz scrie:

Ce-am învățat de la Jeanne Hersch?

1. Că rațiunea este un mare dar al lui Dumnezeu și că trebuie să credem în capacitatea rațiunii de a cunoaște lumea.

2. Că s-au înșelat cei care au vrut să submineze încrederea în rațiune, enumerând elementele care o determină: lupta de clasă, libidoul, setea de putere.

3. Că trebuie să fim conștienți de faptul că suntem prizonieri ai propriilor percepții, dar că, de aceea, nu trebuie să reducem realitatea la visele și fantasmele produse de spiritul nostru.

4. Că dragostea de adevăr este o dovadă de libertate și că minciuna este proprie sclaviei.

5. Că atitudinea corectă față de viață este respectul și că, de aceea, trebuie să evităm compania persoanelor care, cu sarcasmul lor, subestimează existența și elogiază neantul.

6. Că — și dacă vom fi acuzați de aroganță — viața intelectuală este guvernată de o ierarhie strictă.

7 Că dependența de care au suferit intelectualii secolului XX a fost *le baratin*, adică impostura.

8. Că în ierarhia activităților omenești arta este deasupra filosofiei, dar că un filosof prost poate dăuna artei.

9. Că adevărul obiectiv există, ceea ce înseamnă că din două afirmații contrarii una este adevărată, iar cealaltă falsă, exceptând anumite cazuri în care contradicția este legiferată.

10. Că, indiferent de destinul convingerilor religioase, trebuie să păstrăm „credința filosofică", adică credința noastră în transcendență, ca pe o caracteristică esențială a condiției noastre umane.

11. Că timpul condamnă la uitare doar munca mâinilor și a minții noastre care se dovedește inutilă ridicării, secol de secol, a marelui edificiu al civilizației.

12. Că în propria noastră viață nu trebuie să ne lăsăm pradă disperării din cauza propriilor noastre greșeli și păcate, căci trecutul încă nu s-a încheiat, sensul lui fiind dat de faptele noastre ulterioare.

Pentru noi, acesta este un poem didactic, o odă adusă nobleței spiritului. O femeie excentrică. N-ar fi ajuns niciodată regină. Ea a fost un filosof adevărat.

Fii fără frică!

În memoria lui Corrie van Vliet

I

Acuzatorii au terminat de vorbit, acuzatul avea cuvântul. În tribunalul din latura sudică a pieței se adunaseră cinci sute de bărbați ca să-l judece pe septuagenarul ridicat în picioare pentru a-și susține cauza. Când, tăcut, bătrânul și-a trecut privirea peste jurații așezați în fața, în stânga și-n dreapta lui, s-a făcut liniște. Nu se mai auzeau decât păsările ciripind, complet indiferente la ce se întâmpla în acea zi timpurie de primăvară între zidurile tribunalului. Toți cei de față erau conștienți că procesul nu era unul comun și că, despre ce se întâmpla acolo, avea să se vorbească poate încă vreo câteva generații după ei. Totodată, membrii tribunalului poporului se temeau — chiar dacă niciunul dintre ei n-ar fi recunoscut-o cu voce tare — să nu devină cumva doar niște figuranți anonimi în viața acestui bătrân care, cu brațele încrucișate la piept, stătea în picioare în mijlocul sălii, uitându-se în jur tăcut și-atât de liniștit de parcă astfel ar fi vrut să dea de înțeles că, pentru el, ce are de spus este infinit mai important decât condamnarea la moarte ce poate fi dictată de auditoriu. El continua să tacă, și nimeni nu îndrăznea să-i întrerupă tăcerea.

În mijlocul acelei liniști tensionate, cu toți ochii îndreptați spre el, gândul îi zbura inevitabil la seara friguroasă de iarnă din urmă cu mai bine de treizeci de ani. Aproape toți cei prezenți în tribunal, inclusiv acuzatul, se strânseseră dincolo de zidurile cetății pentru a asculta un discurs despre care știuseră imediat că avea să rămână de neuitat. Războiul dura de un an și, conform bunului obicei, atenienilor căzuți primii în bătălie li se organizaseră de către concitadini funeraliile oficiale. La sfârșitul ceremoniei, Pericle, conducătorul lor, se urcase pe un podium și se adresase mulțimii. Discursul său funebru se transformase într-un panegiric închinat Atenei, o cetate care — așa cum afirma oratorul — se putea mândri cu faptul că alcătuia o societate mai bună decât altele. O cetate care avea curajul să fie o democrație, în care cetățenii conviețuiau în libertate și toleranță, unde respectul pentru strămoși și tradiții mergea mână în mână cu receptivitatea față de noile tendințe și unde tuturor cetățenilor liberi li se ofereau condițiile de a se forma ca persoane independente. Era o societate în care oamenii iubeau frumusețea fără să facă risipă și respectau înțelepciunea fără să dea dovadă de slăbiciune. Atena era — după spusele lui Pericle — o școală pentru restul lumii. De aceea, trebuia apărată, de aceea, n-aveau să fie uitați niciodată cei ce mureau pentru ea.

Deși în timpul discursului său începuse să bată un vânt tăios, nimeni nu simțise frigul. Toți se întorseseră acasă plini de mândrie. De puține ori avea să se mai vorbească despre Atena fără să se facă referire la ce li se spusese atunci: suntem cetățenii unei societăți care servește ca model pentru alte state; noi reprezentăm etalonul după care trebuie să se măsoare ceilalți.

Toți ascultaseră panegiricul lui Pericle, toți fuseseră prezenți la acel moment istoric. Chiar și celor care din pricina vârstei n-avuseseră cum să ia parte la el li se povestise totul atât de des, până în cel mai mic detaliu,

încât abia dacă-și mai puteau imagina că nu-l ascultaseră chiar ei cu trei decenii în urmă pe faimosul lor conducător.

Erau iarăși laolaltă, aceiași bărbați, de data asta pentru a-l condamna pe unul dintre ei la moarte, dacă era necesar. De ce? Acuzarea a fost formulată astfel: „Socrate se face vinovat de nerecunoașterea zeilor recunoscuți de stat și de introducerea unor divinități noi; de asemenea, se face vinovat de coruperea tineretului; de aceea, cerem condamnarea sa la moarte." Era cea mai grea pedeapsă, dar nici învinuirile nu fuseseră mai puțin grave.

Aproape nimeni n-a fost surprins atunci când, în virtutea acestei acuzații, s-a anunțat începerea unui proces împotriva lui Socrate. Începând din acel moment, n-a mai existat conversație în oraș în care să nu vină vorba de *proces*. Lumea se așteptase la așa ceva pentru simplul motiv că, prin comportamentul său, Socrate își făcuse mai mulți dușmani decât prieteni, mai ales printre cetățenii de vază ai cetății. Toți cei care înainte de proces au vorbit cu membrii juriului au putut constata destul de repede că părerile erau împărțite în privința gravității comportamentului acuzatului — cei care considerau că influența lui Socrate era neglijabilă și că întreg procesul nu făcea altceva decât să atragă și mai mult atenția asupra ideilor sale își propuseseră să voteze împotriva sentinței —, dar, în general, exista un consens asupra justeții învinuirilor. Aproape că nu era nimeni care să nu fi fost vreodată martor al unuia dintre numeroasele sale dialoguri — sau să fi aflat despre ele din surse demne de toată încrederea — în care filosoful, altfel atât de locvace, care acum stătea arogant în mijlocul lor — da, arogant, asupra acestui lucru erau de acord toți membrii juriului după terminarea procesului —, nu făcea nimic altceva decât să „răstoarne ordinea socială", după cum se exprimau adversarii săi cei mai înfocați.

Simpatizanții celor care începuseră procesul împotriva lui Socrate nu scăpau nicio ocazie pentru a-și justifica denunțul. „Sunt în joc valori *fundamentale*. Nimic mai mult, nimic mai puțin" adăugau ei pe un ton oarecum solemn. „Socrate n-are decât un scop: să semene îndoiala. Îndoiala în privința a ceea ce este sau nu important; îndoiala asupra înțelepciunii autorităților competente; îndoiala asupra bunelor obiceiuri moștenite de la strămoșii noștri; îndoiala în privința a ceea ce trebuie să facă oamenii cu viața lor. Le induce oamenilor incertitudini în vremuri și-așa destul de dificile." Această ultimă remarcă întrunea întotdeauna un larg asentiment. Căci erau vremuri grele pentru Atena. Războiul pierdut împotriva Spartei, ciuma, instabilitatea politică — toate își ceruseră obolul. Despre aceste lucruri era mai bine să nu vorbești în public — căci asta ar fi întețit neliniștea —, dar toți știau că statul, altădată atât de glorios, intrase treptat, dar sigur într-o fază de declin. Drept care oponenții lui Socrate își continuau astfel discursul: „Ridiculizând fără pic de rușine valorile noastre, autoritățile și poziția și prestigiul nostru social, Socrate îi ajută pe inamicii orașului nostru. Socrate proclamă peste tot că nu-l interesează bogăția și politica, că-i ajunge propria viață. Dar nu trebuie să ne lăsăm înșelați! Ce-și dorește el mai presus de orice este să răstoarne ordinea socială!"

Spusele acuzatorilor erau răsplătite cu aplauze, ceea ce făcea și mai supărătoare situația în care se mai găsea câte unul — vreun prieten al lui Socrate, cum altfel? — care considera că-i necesar să observe că, dacă toate astea erau adevărate, se punea totuși întrebarea: Cum se făcea că oracolul din Delfi, care — fără nicio îndoială — rostea mereu adevărul, declarase: „Nimeni nu este mai înțelept decât Socrate"? Era o întrebare incomodă, cum incomode erau pentru ei toate întrebările și concluziile lui Socrate. Dar nu mai era timp pentru alte cugetări.

Vocea filosofului a rupt tăcerea. Socrate și-a început apărarea.

* * *

Aristocles, un tânăr de douăzeci și opt de ani — și astfel, spre regretul său, cu doi ani prea tânăr pentru a putea face parte din juriu — a reușit, ca descendent al unei familii foarte ilustre și influente, să prindă un loc la tribuna publică. Fiindcă relația cu familia sa traversa de ani de zile o perioadă dificilă — atât de dificilă, încât a ales să se țină cât mai departe de ea —, ar fi preferat să nu apeleze la numele său de familie pentru a putea asista la proces. Dar, pe de altă parte, dacă n-ar fi fost de față, nu și-ar fi iertat-o niciodată.

Cândva, Aristocles nu-și pusese nicio întrebare referitoare la propria-i viață. Puterea familiei sale, bogăția, faptul că avea să calce pe urmele bunicului — al cărui nume îl purta — și ale tatălui său, ocupând o funcție importantă în politica ateniană, toate acestea erau lucruri de la sine înțelese, necomportând o atenție sporită. Certitudinile existenței lui erau întărite și de condiția sa evidentă de favorit al zeilor: avea o minte ascuțită, era un orator talentat, lumea îl admira pentru talentul său de scriitor — chiar de la o vârstă fragedă dobândise o oarecare faimă cu poemele și tragediile sale — și, ca și cum bunăvoința zeilor n-ar fi avut limite, era cunoscut pentru silueta lui înaltă, atletică și temut pentru forța sa fizică. Pe scurt, nu exista niciun motiv de îndoială, nici în privința lui, nici în privința vieții ce se așternea în fața lui.

Până când, cu opt ani în urmă, Aristocles îl auzise pentru prima oară vorbind sau punându-și întrebări, mai bine zis, pe bătrânul care acum stătea la zece pași de el, în mijlocul sălii pline. Nu participase la conversație, mulțumindu-se să asculte. Mergând în acea seară singur spre casă, a început să-și pună întrebări pe care

nu și le mai pusese niciodată. De ce să fii bogat? De ce să aspiri la o carieră politică? De ce să corespunzi așteptărilor familiei tale? De ce? De ce? Și în vreme ce această întrebare scurtă și răutăcioasă continua să-i răsune în cap ca un ecou, viața lui lipsită de griji, construită odată atât de impecabil din certitudini și lucruri înțelese de la sine, a început să-i fie sfâșiată încet, dar sigur de îndoieli.

În acea noapte, Aristocles n-a dormit și, de îndată ce a răsărit soarele, s-a dus la Socrate. Când acesta l-a întrebat, surprins, de ce venise să-l viziteze la o oră atât de timpurie, tânărul n-a putut să spună altceva decât că luase o hotărâre.

— Vreau să-mi schimb viața. Vreau să fiu discipolul tău.

— Tinere prieten, mă simt foarte onorat, dar, spre regretul meu, va trebui să te dezamăgesc. Eu nu sunt un maestru, așa că n-am nici discipoli. Nici n-aș ști ce-ar trebui să te învăț, căci eu însumi nu știu nimic.

— După părerea mea, știi totul.

— Te înșeli. Dar m-ai făcut curios. Ce vrei să înveți?

Aristocles, complet uimit de răspunsul primit, a ezitat o clipă înainte de a răspunde cu o voce care nu putea ascunde dezamăgirea:

— Socrate, familia mea este bogată, puternică, faimoasă, respectată de toți, și până ieri seară era evident pentru mine că urma să duc o viață asemenea celor din familia mea. M-ai văduvit de această evidență. Îți poți închipui ce înseamnă să vezi cum într-o singură noapte de insomnie îți dispare din fața ochilor, asemenea unui castel de nisip măturat de un singur val, tot ce-ai crezut odată, tot ce-ai judecat întotdeauna ca fiind important? Ai simțit vreodată golul creat de dispariția a tot ce te-a umplut cândva de mândrie? Cunoști durerea și deceptia care apar atunci când nu-ți mai poți tăgădui ție însuți faptul că ai trăit doar într-o lume a aparențelor?

— Ah, te-am făcut nefericit și-acum trebuie să te fac din nou fericit, nu-i așa? Asta-i pricina pentru care ai venit să-mi tulburi liniștea dimineții?

— Te rog fără ironii. Știi că n-am venit să mă lamentez. Se poate să fi fost destul de nerod să nu-mi dau seama mai devreme de suficiența micii mele lumi lipsite de griji, dar nu sunt atât de nerod, încât să vreau să rămân în această lume a aparențelor. A venit clipa să cunosc lumea reală.

— Nu vreau să neg asta, dar și așa nu eu sunt acela de care ai nevoie. Îmi dai voie să-ți amintesc că suntem încă în război? Du-te acolo, chiar și numai pentru faptul că nu-i nicio rușine să lupți pentru cetatea ta.

Aristocles s-a dus. După trei ani s-a întors. „Povestește" a fost singurul cuvânt rostit de Socrate în clipa revederii. Și el a început să povestească despre bătălii și a mărturisit că pentru el, spre deosebire de ce spun epopeile eroice, războiul nu înseamnă în cele din urmă nimic altceva decât duhoare de trupuri în stare de putrefacție, corpuri mutilate și durere surdă a supraviețuitorilor. Un prieten la care ținea din tot sufletul căzuse în bătălie. Cunoștea acum durerea ascuțită a pierderii și se întreba cu obstinație ce sens are viața dacă ce-i mai bun se poate pierde așa de ușor. Cunoscuse fidelitatea și trădarea, întâlnise oameni curajoși și lași și de fiecare dată se dovedise că nici inteligența, nici bunăstarea nu oferă vreo certitudine a nobleței caracterului. Trăgându-se dintr-un neam ales, fusese și acolo invitat în casele celor mai ilustre familii. Stătuse la mese îmbelșugate, căci nici în vreme de război asemenea oameni nu duc lipsă de nimic. Și totuși, în spatele euforiei, zarvei și râsetelor părea că se cască doar un vacuum rece. La astfel de banchete îi cunoscuse pe stăpânitori și se lămurise numaidecât că vorbele frumos ticluite despre „valoarea tradițiilor noastre", „ce-i mai bun pentru

oameni" și „binele comun" nu aveau niciun alt sens decât acela de a servi intereselor comesenilor săi. Fusese surprins de ușurința cu care oamenii se lasă pradă pasiunilor și dorințelor, de forța distructivă ce se poate ascunde în ele. Răzbunare, ură, invidie și violență — orice om cu judecată sănătoasă este împotriva lor, dar nimeni nu pare în stare să reziste forței lor de atracție. Se dovedește că oamenii sunt dispuși să creadă orice, preferând să facă asta decât să gândească cu mintea lor. Dar ceea ce îl surprinsese cel mai tare era omniprezența acelei stări de automulțumire care îi marcase atât de puternic propria existență: puterea tradițiilor și a ceea ce este considerat normal; ușurința seducătoare cu care oamenii se acomodează în orice moment la manierisme, opinii și ordinea prestabilită; credința fermă că totul este cum trebuie să fie. Cultivarea dorinței de a duce o viață lipsită de gânduri face ca uimirea în legătură cu tot ce există și întrebările critice să fie considerate nu doar bizare, ci de-a dreptul indezirabile.

— Socrate, și-a încheiat Aristocles povestea, prietenul pe care l-am pierdut îmi zicea mereu Platon, spătosul, din pricina fizicului meu. Așa cum știi, am plecat de-aici ca Aristocles pentru a afla cum este lumea cu-adevărat. M-am întors ca Platon pentru a afla cum ar trebui să fie lumea.

— Platon, prieten drag, vino să te îmbrățișez. Înțelegi acum de ce a trebuit mai întâi să renunți la familia ta, la cărțile tale, ba chiar și la mine și să mergi să lupți în acel blestemat de război? Că trebuie mai întâi să cunoști viața, înainte de a o înțelege. Și dacă vrei să înțelegi viața, dacă vrei să afli răspunsul adevărat la întrebarea „cum trebuie trăită viața?", atunci, înainte de orice, aceasta trebuie să devină o chestiune vitală care să te ardă pe dinăuntru ca o pasiune de nestins. Dar câtă vreme aceasta nu-i decât o frază rostită fără convin-

gere, existența ta nu va fi altceva decât o acceptare necritică a așteptărilor familiei și a anturajului tău, ori o adaptare docilă la moravurile și obiceiurile dominante. Dar când, așa cum ți s-a întâmplat ție, ai văzut atâta lipsă de sens, încât întrebarea privitoare la ce are totuși sens devine inevitabilă; când cunoști trista dezolare și cauți adevărata consolare; când știi că ai pierdut ce ți-era mai drag și, în mută disperare, apare întrebarea ce mai conferă vieții atâta valoare, încât să merite să fie trăită, și, totodată, ai înțeles cât de goale sunt vorbele mari scuipate de preoți, cât de găunoasă este orice formă de autosuficiență, cât de neimportantă este deseori existența potentaților, că poți fi foarte erudit și totuși complet ignorant; când știi ce înseamnă spaima adânc înrădăcinată că la bătrânețe va trebui să constați că ți-ai risipit viața cu tot felul de lucruri care, în cele din urmă, nu meritau niciun efort pentru simplul fapt că n-au nicio valoare reală — atunci, dragul meu Platon, atunci întrebarea despre sensul vieții și felul cum trebuie ea trăită a devenit pentru tine o chestiune vitală și nu-ți mai rămâne nimic altceva de făcut decât să cauți adevărul. Nu sunt un oracol și nici nu vreau să fiu un oracol, așa că nu aștepta de la mine să-ți spun ce este adevărul. Dar întrebarea ta este și a mea, așa că hai să o cercetăm împreună. Hai să mergem. Cu siguranță, nu suntem singurii care își pun această întrebare. Cine știe ce ne pot spune alții? Pe deasupra, ce-i mai plăcut și mai instructiv decât o conversație bună?

* * *

A trecut de la acea întâlnire de neuitat chiar și numai o singură zi în care să nu fi fost împreună? Nici măcar nu-mi mai pot imagina așa ceva. Câți ani au trecut de când m-am întors? Cinci. Parcă ar fi cincizeci — chiar dacă eu n-am decât douăzeci și opt. Nu cred, bătrânul meu prieten, că e cineva care să te cunoască la fel de

bine ca mine. Am ajuns să gândesc ca tine; am învățat de la tine cum se argumentează; m-ai convins de toate lucrurile în care crezi. Cu toate că am venit aici ca să nu pierd nicio vorbă din ce le vei spune acestor oameni, eu știu încă de pe-acum ce vei povesti. Iar după acest proces îmi voi nota iarăși totul, în ciuda scepticismului pe care-l arăți față de scrisul meu.

„Ceva este cunoscut cu adevărat abia atunci când nu mai poate fi uitat. Ceva este înțeles cu adevărat abia atunci când este cunoscut înlăuntrul sufletului. Așa că-i mai bine să nu scriem nimic, Platon. Cărțile îi fac pe oameni leneși, căci ei nu mai trebuie să rețină nimic, iar în loc de cunoaștere adevărată, te-alegi cu vorbe din cărți."

Și totuși, Socrate, și totuși. Desigur, ai dreptate când spui că doar cititul cărților nu-i de-ajuns niciodată pentru a dobândi înțelepciune. Oare cum îl chema pe acel tânăr așa de frumos și așa de vanitos pe care l-ai prezentat ca fiind un cap sec deosebit de erudit? *Eutidem*! Nu se poate nega faptul că, pentru vârsta lui, citise deja atât de mult și, după cum credea el, învățase atât de mult, încât era sincer convins că era încă de pe-acum apt să conducă cetatea. Apoi i-ai pus două întrebări: „Și chiar dacă ai citit toate cărțile lumii, dar nu te cunoști pe tine însuți, ce știi, de fapt? Chiar dacă ai dobândit toată învățătura lumii, dar nu cunoști oamenii, ce poți face, de fapt?" Bun, Eutidem a avut cel puțin curajul să învețe ceva din întrebările astea și, de-atunci, a venit regulat la tine să te asculte. Nu se poate spune același lucru despre mulți dintre cei care în curând îți vor hotărî aici soarta. De aceea, acest proces absurd te va duce la moarte, știi asta la fel de bine ca mine. Căci nu te vor ierta, Socrate. Nu te vor ierta pentru că înfățișezi drept ignoranță înțelepciunea cu care ei se mândresc; pentru că tot ceea ce este considerat important în acest oraș, se dovedește, după o discuție cu tine, a nu fi atât de important. Ei folosesc fără încetare cuvinte mari, pre-

cum „curaj", „evlavie", „justiție", dar dacă-i iei la întrebări, îți dai seama dureros de limpede că ei nu știu despre ce vorbesc. Acești oameni cred cu adevărat că pentru a fi civilizat este de-ajuns să fii concitadin al lui Pericle și să-i repeți vorbele. Și iarăși tu ești cel care le arată că lucrurile nu stau așa. Întrebarea pe care tu le-o pui permanent oamenilor, față de care toate celelalte întrebări ale tale nu sunt decât variații, acea mică întrebare aparent simplă și nevinovată — dar, de fapt, cum trebuie trăită viața? — a devenit datorită insistenței tale o întrebare temută, pe care ei și-ar dori cu tot dinadinsul să o interzică. Atunci când îi pui să caute răspuns la întrebarea ta, prea multe dintre lucrurile la care au ținut în viața lor de până atunci își pierd îndreptățirea. Acuzatorii și prietenii lor te-au târât în fața acestui tribunal pentru că i-ai văduvit de un singur cuvânt. Ei pot continua să facă ce fac și să trăiască așa cum trăiesc, dar tu le-ai privat acțiunile și existența de calificativul „bun" Ceva este bun nu doar pentru că „așa sunt eu obișnuit", „așa mi s-a spus", „este cel mai agreabil", „ne place nouă" sau „îmi servește interesul". De îndată ce ai început să redai cuvintelor sensul lor, minciuna unei întregi societăți a ieșit la iveală. Tu ai devenit conștiința oamenilor, memoria personificată a unei alte vieți, a faptului că o viață care nu este ușoară va căpăta infinit mai mult sens decât o existență comodă. De aceea, nu trebuie doar să mori, ci și să fii uitat. Nu ți se îngăduie să fi existat. De aceea, bătrânul meu prieten, îmi voi dedica restul vieții — zeii să mă aibă în pază! — păstrării vii a memoriei tale. Voi scrie tot ce m-ai învățat. Vei fi cunoscut așa cum ești. Scriu pentru ca nu doar sufletul tău, ci și vorbele tale să fie nemuritoare. Astfel nimic nu se va pierde, iar numele noastre vor fi legate unul de altul pe veșnicie. Dar acum, tu încă mai stai acolo singur, în picioare, iar eu stau așezat aici, în mijlocul

mulțimii. Socrate, vorbește! A venit clipa să te aperi. Îngăduie ca vorbele tale să fie ale mele.

* * *

N-am râvnit niciodată nici la faimă, nici la putere. Bani — uitați-vă la hainele mele și la neînsemnata mea avuție — n-am. Înțelepciune divină nu am și nici nu predic vreo credință. Să fie asta pricina urii, a calomniei și a invidiei de care am avut parte cu mult înainte de acest proces? Ce vină se ascunde într-o existență dedicată înțelepciunii omenești?

Asta e ce știu. Este mai înțelept să știi ce nu știi decât să te prefaci că știi ceva, iar în cele din urmă să dovedești că nu știi. Formularea întrebărilor potrivite te ajută să înțelegi mai bine ființa umană decât repetarea necritică a răspunsurilor pe care ni le dau alții. Cuvintele ne susțin existența. Dacă acestea își pierd sensul, atunci și viața noastră devine lipsită de sens și se va veșteji asemenea unui copac cu rădăcini uscate. N-am vocație de învățător, dar aș fi eșuat lamentabil dacă nu v-aș fi stimulat să meditați la sensul pe care îl au înțelepciunea, curajul, evlavia, justiția și alte asemenea concepte.

Nu împreună am ajuns la concluzia că înțelepciunea nu este nimic altceva decât unitatea dintre viață și gândire și că doar faptele noastre pot arăta dacă suntem într-adevăr înțelepți și înțelegem ceva din viață? O viață lipsită de reflecție nu este doar stupidă, ci și rea, iar cunoașterea care ne învață *cum* trebuie să trăim este de departe cea mai importantă cunoaștere.

Am cercetat sensul cuvântului „neînfricat" și am aflat că esența adevăratei neînfricări nu rezidă în atitudinea eroică față de ceilalți, ci în curajul de a îndrăzni să fii tu însuți curajos, în practica justiției și a altor virtuți, precum și în fidelitatea necondiționată față de căutarea adevărului.

Acuzatorii mei fac atâta caz de evlavia lor, dar eu vă întreb: cât de evlavios este cel care știe totul despre zei — nu voi întreba cum — și împlinește supus toate ritualurile, dar își urăște semenii? În acuzare se spune că nu cred în existența zeilor, însă eu n-am tăgăduit niciodată existența divinului. Dimpotrivă, mereu am atras atenția asupra originii divine a sufletului omenesc. Și fiindcă zeii sunt zei, iar oamenii oameni, doar sufletul ne poate învăța pe noi muritorii ce este adevărul.

Pentru că suntem oameni, nu zei, nimeni dintre noi nu va putea vreodată să afle tot adevărul. De aceea va trebui să-l căutăm iar și iar, în fiecare zi din nou, și să ne întrebăm în privința oricărui lucru pe care-l întâlnim: Este adevărat sau nu? Are valoare sau este lipsit de valoare? Este în beneficiul demnității noastre umane sau ne privează de ea? Adevărul ne obligă să facem diferența între bine și rău. Dar ce este adevărul? Ce este bine? Ce are semnificație?

Sufletul, ca izvor al vieții, ne învață că tot ce dăruiește *viață* este bun, iar tot ce omoară este rău. Tot ce este însuflețit este bun și se va perpetua; tot ce este lipsit de suflet n-are nicio valoare și nu poate supraviețui. Viața însuflețită este de neuitat, viața lipsită de suflet merită să fie dată uitării. Ce este mai bun este adevărat și va dăinui, dar ceea ce se dovedește a fi o minciună va dispărea asemenea zăpezii topite de căldura soarelui. Prin urmare, cea mai bună existență este cea dedicată căutării adevărului și practicării virtuților. Iubirea față de înțelepciunea omenească nu implică altceva decât capacitatea de a face aceste distincții și de a alege adevărul în mod necondiționat.

Am hotărât demult să rămân fidel căutării adevărului. Prefer să suport nedreptatea decât să o comit eu însumi. Prefer să mor decât să mă împac cu minciuna. Căci sufletul nu îngăduie nici nedreptăți, nici minciuni.

El vrea să trăiască în adevăr, altfel moare, iar atunci viața mea s-ar sfârși, chiar dacă aș continua să exist.

De aceea, dacă toți mi-ați spune acum: „Socrate, de data asta te lăsăm liber, însă cu condiția să nu-ți mai petreci vremea niciodată cu această cercetare, nici să nu mai filosofezi; iar, dacă vei fi prins făcând acestea, vei fi dat morții"; dacă mi-ați da drumul, zic, cu această condiție, atunci v-aș spune: „Atenieni, în ceea ce mă privește vă mulțumesc și vă sunt recunoscător, dar mă voi supune mai degrabă Zeului decât vouă și, câtă vreme voi mai avea suflare în mine și voi mai fi în stare, nu voi înceta pentru nimic în lume să filosofez și să vă îndemn, precum și să atrag atenția mereu oricui mi-ar ieși în cale, spunându-i după obicei: O, preabunule, tu care ești atenian, din cetatea cea mai mare și mai vestită în înțelepciune și putere, nu ți-e oare rușine că de bani te îngrijești, ca să ai cât mai mulți, și cât mai multă glorie și cinstire, iar de cuget și de adevăr, și de suflet ca să fie cât mai frumos, nu te îngrijești și nu-ți pasă?" Și dacă cineva dintre voi se va împotrivi și va spune că se îngrijește, nu-l voi lăsa să plece îndată și nu mă voi îndepărta de el, ci-l voi întreba și-l voi cerceta și-l voi mustra, iar dacă mi se va părea că n-a dobândit virtutea, dar spune că a dobândit-o, îl voi certa că pune prea puțin preț pe cele mai însemnate lucruri și cel mai mare preț pe lucruri de nimic. Așa voi face eu cu orice om pe care-l voi întâlni, fie tânăr, fie bătrân, străin sau cetățean, dar mai ales cu voi, cetățenii, pentru că-mi sunteți mai apropiați prin obârșie. Căci așa poruncește Zeul, fiți siguri de asta. Și socotesc că voi n-ați avut încă parte în cetate de un bine mai mare decât supunerea mea la porunca Zeului. Căci nu fac nimic altceva decât să colind orașul încercând mereu să vă conving, și pe tineri și pe bătrâni, să nu vă îngrijiți de trup și de bani nici mai mult, nici deopotrivă ca de suflet, spre a-l face să fie cât mai bun, spunându-vă că nu virtutea se naște

din avere, ci din virtute vin și averea și toate celelalte bunuri, pentru fiecare om în parte, ca și pentru cetate. Dacă spunând acestea îi stric pe tineri, atunci aceste lucruri ar putea fi vătămătoare; iar, dacă spune cineva că eu vorbesc într-alt fel, n-are dreptate. În această privință v-aș mai spune, deci, atenieni, doar atât: dați-mi drumul sau nu-mi dați drumul — eu nu voi face altceva nici dacă trebuie să mor de nenumărate ori.

* * *

La o lună după condamnarea la moarte, Socrate bea cupa de cucută în închisoarea din Atena.

II

În februarie 1944, în închisoarea de stat din Roma, Leone Ginzburg era omorât prin tortură de călăii săi naziști.

* * *

O viață plină de sens nu cunoaște hazardul, dar nu exclude nici posibilitatea de a alege.

Leone Ginzburg a crescut în Italia ca fiu al unei familii de ruși evrei care, imediat după nașterea sa, în 1909, a fugit din Odessa din cauza situației politice instabile. Bilingv, foarte talentat și extrem de matur pentru vârsta lui fragedă, el terminase la optsprezece ani traducerea romanului lui Tolstoi *Anna Karenina*. În același timp, citise *Fapte și gânduri*, voluminoasele memorii ale compatriotului său, Alexander Herzen. Ginzburg l-a recunoscut pe Herzen ca părinte spiritual și s-a hotărât să-și dedice viața de intelectual spiritului, valorilor și moștenirii culturale a Europei. A abandonat studiile de drept, a început să studieze literele și, după ce a terminat facultatea, a predat limba și literatura rusă

la Universitatea din Torino. În plus, a scris eseuri, înființând o editură împreună cu doi prieteni, s-a implicat direct în procesul de publicare a cărților, și-a propus să publice o serie de lucrări de istorie și a devenit redactor-șef al revistei *La Cultura*. De ce? De la greci a învățat că esența culturii veritabile rezidă în cultivarea sufletului uman și a considerat că ține de datoria lui de intelectual să faciliteze accesul la ce era mai bun din moștenirea spirituală europeană — care se întinde pe mai multe secole și este cosmopolită — în publicații editate în condiții de maximă acuratețe, pentru ca, prin intermediul acestor texte extrase de el din lumea gândirii și a imaginației literare, oamenii să reușească să dobândească înțelegerea lucrurilor și, poate, să-și însușească astfel o anumită înțelepciune. Cultura este, așa cum și Ginzburg a înțeles, suma numeroaselor căi pe care oamenii le pot urma în căutarea adevărului despre ei înșiși și despre existența omului. Ca urmare a credinței sale față de adevăr, el a făcut din transmiterea și îmbogățirea culturii europene scopul vieții sale.

* * *

Italia, sfârșitul anilor douăzeci. În momentul în care Leone Ginzburg începea să-și împlinească vocația, la putere erau Mussolini și fasciștii lui. Treptat, dar sigur, țara cădea pradă unui regim în care înțelepciunea trebuia să facă loc supunerii absolute. Însă Ginzburg a învățat din istoria vieții lui Alexander Herzen că libertatea și cultura nu pot exista una fără cealaltă. Cine distruge libertatea distruge cultura.

În 1847, Herzen, un moscovit născut în 1812, își părăsise definitiv patria guvernată de despotul Nicolae I pentru a se consacra altundeva în Europa unei cauze pe care el o considera misiunea vieții lui: lupta pentru libertate și pentru dreptul fiecăruia la o viață demnă.

Dar Herzen a fost șocat de Europa pe care o descoperă. În aprilie 1850, scria în camera sa de hotel din Paris:

„Europa oficială, veche, așa cum se vede ea, nu doarme — moare!

Ultimele resturi bolnăvicioase și plăpânde ale vitalității de altădată abia dacă sunt suficiente pentru a mai ține laolaltă părțile aflate în dezintegrare ale unui corp care aspiră la alcătuiri primenite și la apariția unor forme noi.

La prima vedere, aproape totul continuă să stea în picioare, viața își urmează cursul, judecătorii dictează sentințe, bisericile sunt deschise, bursele fierb de-atâta activitate, armata își desfășoară manevrele, în sălile palatelor strălucesc lumini, dar spiritul vieții s-a evaporat, în inima lor toți simt neliniște, moartea stă la pândă și, în realitate, nimic nu merge bine. În fond, nu există biserică, nici armată, nici guvern, nici justiție — totul s-a transformat în poliție. Poliția apără Europa, o susține, o salvează de la ruină, tronuri și altare se află sub protecția și sub amenințarea sancțiunii ei, creând un curent galvanic menit să mențină Europa în viață cu orice preț, pentru a mai salva cel puțin prezentul. Dar focul mistuitor al bolii n-a fost stins, a fost doar împins înăuntru, așa încât nu se vede de-afară. Toate acele ziduri și bastioane înnegrite, care par să fi devenit odată cu trecerea timpului la fel de rezistente precum stânca, sunt nesigure, stau să se prăbușească; par niște trunchiuri de copaci rămași în picioare încă mult timp după tăierea pădurii, încă mai dau impresia unei obstinate indestructibilități, dar asta doar până când cineva izbește cu piciorul în ei."

Putrede pe dinăuntru, corupte din punct de vedere moral și susținute doar de autoritatea violenței — așa suna diagnosticul dat de Herzen puterilor guvernante ale Europei. Simpatiza cu cei care predică revoluția, dar îl înfiorau consecințele abstracțiilor lor ideologice. „De

ce este absurd să crezi într-un paradis ceresc, dar nu este absurd să crezi în utopii terestre?", era una dintre întrebările pe care le punea prietenilor săi. Căci singurul lucru pe care îl are omul, mai bine zis pe care trebuie să-l aibă, este *libertatea* de a-și trăi viața și de a-i conferi sens. În memoriile sale, el nota un scurt schimb de idei cu istoricul și politicianul francez Louis Blanc în perioada în care, în 1852, amândoi se aflau în exil la Londra.

— Viața omului este o datorie socială nobilă; omul *trebuie* să se sacrifice permanent pentru binele comunității...

— De ce? am întrebat eu.

— Cum de ce? Gândește-te: scopul și destinul final al individului este întotdeauna bunăstarea comunității.

— Care nu se va realiza niciodată, dacă toți nu fac altceva decât să se sacrifice și nimeni nu se bucură niciodată de plăcerile vieții!

— Ăsta-i un joc de cuvinte.

— O babilonie barbară, am spus eu râzând.

Atunci când un cleric reacționar i-a reproșat lui Herzen că nu face destul pentru a combate societatea materialistă, libertină, acesta a scris într-o scrisoare:

„În cazul în care principiul antimaterialist și monarhist ar triumfa asupra libertății, arătați-ne atunci un loc unde nu doar vom fi lăsați în pace, dar nici nu ne vor spânzura, nu ne vor arde, nu ne vor sfâșia în patru, așa cum se întâmplă acum, într-o anumită măsură, la Roma, Milano, în Franța și în Rusia."

Dar Herzen nu s-a angajat în luptă pentru libertatea micului burghez și a negustorului. În *Fapte și gânduri*, își formula următoarea reflecție: „La fel cum cavalerul era prototipul lumii feudale, tot astfel negustorul a devenit prototipul lumii noi; în locul «seniorilor» au apărut «întreprinzătorii». [...] Sub influența micii burghezii, totul s-a transformat în Europa. Onoarea cavalerească a fost înlocuită cu acuratețea de tip contabil, în locul

manierelor elegante au apărut convențiile sociale, curtoazia s-a transformat în distincție afectată, mândria a fost înlocuită de susceptibilitate, parcurile, de grădini de zarzavaturi, palatele, de hoteluri accesibile *tuturor* (adică tuturor celor care au bani). [...] Întreaga morală se reduce acum la aceea că cine nu are bani trebuie să producă prin orice mijloace, iar cei cu bani trebuie să-și păstreze și să-și înmulțească bunurile; steagul arborat în piață în semn că poate începe negoțul a devenit un stindard al noii societăți. Omul a devenit *de facto* un apendice al proprietății, viața s-a redus la o neîntreruptă luptă pentru bani. [...] Tot ce este european, în sens modern, are două caracteristici care, în mod evident, provin din spatele tejghelei: pe de o parte, ipocrizia și disimularea, pe de altă parte, exhibiționismul și vitrina. Să vinzi marfa expunându-i doar însușirile cele mai bune, să cumperi la jumătate de preț, să vinzi rebuturi în loc de marfă de calitate, să prezinți forma drept conținut, aparența în loc de esență, să te porți decent în loc să te porți bine, să substitui demnitatea interioară respectabilității exterioare."

Era Herzen prea sumbru? Prea pesimist? Acesta a fost un reproș pe care i l-au făcut mulți prieteni și cititori. Dar el și-a văzut confirmate convingerile atunci când, la nici o lună după publicare, a citit cartea lui John Stuart Mill *Despre libertate*. În memoriile sale, Herzen nota:

„O carte remarcabilă în apărarea *libertății de gândire, a libertății cuvântului și a persoanei*. [...] Acum două secole, Milton a apărat libertatea cuvântului împotriva atacurilor puterii de stat, a abuzului de putere, și partea cea mai energică și mai nobilă a societății a fost de partea lui. Stuart Mill are un inamic de o cu totul altă factură: el nu apără libertatea împotriva unui guvern în ofensivă, ci împotriva *societății*, împotriva *moravurilor*, împotriva forțelor ucigașe ale indiferenței, împotriva intoleranței meschine, împotriva mediocrității... [...] Degradarea

permanentă a personalității, a gustului, a stilului de viață, lipsa de conținut a lucrurilor care-i interesează pe oameni, apatia oamenilor îl dezgustă. La o privire mai atentă, vede limpede cum totul este pe cale de a deveni superficial, standardizat, trivial, perimat, poate mai «decent», dar cu atât mai banal. El vede în Anglia (ceea ce descoperise Tocqueville în Franța) cum se formează tipuri umane generale, cu un comportament de cireadă. Și, scuturând din cap cu gravitate, el le spune contemporanilor săi: «Opriți-vă! Gândiți-vă bine! Nu vă dați seama pe ce drum ați apucat-o? Uitați-vă cum vi se ofilește sufletul!»"

Unde nu-i libertate, nu poate exista cultură, dar unde cultura este exilată, libertatea și-a pierdut sensul și tot ce mai rămâne este arbitrar și trivialitate. Libertatea pe care Herzen o apăra cu inima și sufletul este acea libertate care poate transforma indivizii în personalități, care îi ajută pe oameni să-și cultive sufletul și să devină modele de demnitate umană. În numele acestei libertăți, el a creat la Londra *Presa Rusă Liberă* și a înființat revista *Clopotul*, a cărei intenție editorială el o formula astfel:

„Să fie pretutindeni, în orice situație și întotdeauna de partea libertății, împotriva nedreptății, de partea cunoașterii, împotriva superstiției și a fanatismului, de partea poporului pe cale de maturizare, împotriva guvernelor reacționare — acestea sunt obiectivele noastre."

Leone Ginzburg a recunoscut în această profesiune de credință o descriere concisă a idealului european de civilizație. Totuși, unui alt maestru, lui Socrate, îi datora înțelegerea faptului că esența întregii civilizații constă într-o atitudine față de viață, într-o etică personală, în care cuvintele nu capătă sens decât dacă sunt transformate în fapte și în care o loialitate necondiționată însoțește eterna căutare a singurei valori care poate conferi sens vieții: adevărul. Pentru Socrate, această atitudine

față de viață era sinonimă cu înțelepciunea omenească și curajul veritabil.

Idealul umanist clasic de a trăi în adevăr fusese dominat vreme de secole de ideea că acesta poate fi împlinit cel mai bine printr-o *vita solitaria*, o viață retrasă, solitară, departe de lumea puterii și de tentațiile societății. Însă Ginzburg împărtășea convingerea lui Herzen că o viață solitară se dovedește a nu fi nimic altceva decât o minciună de îndată ce valori absolute, precum libertatea și justiția, sunt primejduite și, odată cu ele, și supraviețuirea civilizației. De aceea, pe lângă activitățile sale culturale, era intens preocupat de politică și, împreună cu cei mai buni prieteni ai săi, printre care faimosul Caffi, Nicola Chiaromonte și frații viitoarei sale soții, Natalia Levi, a participat activ la mișcarea antifascistă, convins că fascismul este o minciună care neagă valorile fundamentale ale civilizației europene.

Pentru Leone Ginzburg și prietenii săi politici au urmat ani marcați de persecuții, arestări și închisoare. În 1940, Ginzburg a fost exilat împreună cu familia sa într-un mic sat din regiunea Abruzzi. Mussolini a fost înlăturat de la putere pe 25 iulie 1943. Ginzburg a plecat la Roma pentru a-și relua activitățile politice. În septembrie 1943, naziștii au ocupat Italia. În noiembrie 1943, Ginzburg a fost arestat din nou, învinuit de a fi colaborat la un ziar clandestin al Rezistenței. Fasciștii italieni l-au predat germanilor. Din închisoarea de stat din Roma, el i-a scris Nataliei o scrisoare care avea să fie ultimul lui semn de viață. Povestea cum încerca permanent să-și învingă frica și să nu se lase copleșit de grijile legate de propria soartă, concentrându-se asupra suferințelor semenilor săi. Își termina scrisoarea cu următoarele cuvinte: „Fii fără frică!" Este o aluzie la neînfricarea socratică: curajul de a fi înțelept, de a deosebi mereu binele de rău, de a rămâne fidel căutării

adevărului. Să fie neînfricată, așa cum își dorea și el să fie neînfricat.

* * *

De cât timp se întâmpla asta? Cât timp trebuia să mai treacă? Amorțit de durere și epuizat, el zăcea în celula lui. Când începuse acest supliciu? Nu mai știa. De zile întregi nu-l mai lăsaseră să doarmă. O dată la câteva ore, veneau să-l ia, îl duceau într-o încăpere nu mult mai mare decât celula lui și, încătușat, îl puneau să se așeze pe un scaun din spatele unei mese. În fața lui, un ofițer german își începea interogatoriul, iar în spatele lui stătea un torționar care îl lovea cu amândouă mâinile peste tâmple. Stânga! Dreapta! Stânga! Dreapta! Ca un pendul, într-o parte și-n alta, i se leagănă capul și, zăcând pe podeaua din celula lui, avea senzația că este lovit de o stâncă și-ntr-o parte și-ntr-alta a capului. Durerea îl împiedica să doarmă, dar oboseala era atât de mare, încât nu mai este în stare să gândească și-și pierdea cunoștința.

Era închipuire ori realitate? Nu știa, dar ușa celulei lui s-a deschis și un preot îmbrăcat cu o sutană, pe care era o zvastică uriașă pe piept, a intrat în celulă și s-a așezat pe micul taburet. Uimit, a recunoscut în bărbatul slab și scund, de vârstă mijlocie, un fost coleg de facultate. Nu-și mai aducea aminte numele lui și nu mai știa sigur nici facultatea la care ținea cursuri. Teologie? Filosofie? Poate istorie sau istoria artei — nu mai știa. În orice caz, era cineva pe care-l evitase cât putuse, chiar dacă fără un motiv concret, cu toate că observase că bărbatul încercase să se apropie de el. Însă dintr-un motiv sau altul, omul nu-i inspirase prea multă simpatie, astfel că relația rămăsese distantă, deși nu lipsită de amabilitate. Avusese impresia că preotul nu era prea agreat de niciunul dintre colegi, cu toate că toți aveau cel mai mare respect față de calitățile lui intelectuale. Nu era

carte pe care să n-o fi citit-o și stăpânea o sumedenie de limbi străine. Știa să citească până și-n rusă. Și deodată, lui Ginzburg i-a venit în minte o scenă anume. În ianuarie 1934, refuzase — fiind unul dintre foarte puținii care făcuseră asta, cum avea să se dovedească abia ulterior — să depună jurământul de credință față de regimul fascist. În ziua în care elibera cabinetul de la universitate, fiindcă prezența lui nu mai era dorită, trecuse pe la el preotul. Se oprise în pragul ușii și nu spusese decât atât: „N-o să ți-o iertăm." Ginzburg se uitase surprins la el și-l întrebase: „Dar cine este «noi» și ce n-o să mi se ierte?" Oaspetele nepoftit răspunsese: „«Noi» sunt oameni ca mine care înțeleg că-n viață înțelepciunea cea mai mare este să fii conștient că trebuie să te adaptezi permanent, iar ceea ce nu ți se va ierta este faptul că nu vrei să accepți asta." Apoi, preotul — purtând pe-atunci încă o cruce catolică pe piept — îl privise o clipă în tăcere, se întorsese pe călcâie și plecase. Plecând de la universitate, Ginzburg nu-l mai văzuse pe preot niciodată. Și-acum iată-l din nou, zece ani mai târziu, în această celulă rece și întunecoasă. Sau nu? Era doar un coșmar? Dar atunci oaspetele a început să vorbească.

„Mă recunoști? Cred că da. Da, eu sunt. Ne cunoaștem. Vechi colegi, chiar dacă mereu ai făcut tot posibilul să mă ignori. De ce? Pentru că depusesem deja jurământul de credință? De aceea, voi intelectualii critici vă uitați de sus la mine? Este cel dispus să se plece în fața autorității o persoană inferioară? De câte ori n-am vrut să intru într-un dialog cu tine și cu prietenii tăi, un dialog socratic, se înțelege. Să căutăm adevărul, noi, oamenii educați împreună, conform legilor dialecticii. Aș fi pus eu întrebările. Dar m-ați trecut cu vederea, de parcă mi-ați fi negat dreptul la existență. Preț de o clipă, vocea afectată și tărăgănată a tăcut. S-au auzit câteva chicote de râs. Cărui spirit înalt i-a venit ideea să

numească închisoarea de stat din Roma *Regina Coeli*, Regina Cerului? Poți să înțelegi cât de acasă mă simt aici? Aici trebuie să te supui! Doar tu, prietene, iarăși nu vrei să te supui. De ce te lași torturat? De ce nu vrei încă să te adaptezi? Tot nu pricepi? Nu pricepi că în loc să zaci în propriul sânge pe podeaua acestei celule înghețate ai fi putut să trăiești fericit alături de soția și copiii tăi? După atâția ani de așteptare, hai să purtăm în sfârșit dialogul nostru socratic, înainte de a fi prea târziu.

Prima întrebare. De ce-ar trebui tocmai noi, cunoscători ai clasicilor, noi, oameni cu judecată sănătoasă, să ne străduim să creăm o *lume mai bună*? N-ar trebui tocmai noi să dovedim mai multă luciditate? Răspunde! Cine se plânge fără încetare de stupiditatea intelectuală a epocii sale, avertizând că banii omoară orice urmă de morală? Corect, Francesco Petrarca, în incomparabilele sale scrisori. Acum șapte sute de ani, prietene. Șapte sute de ani. A fost de-atunci vreo epocă sau măcar un singur an în care să nu se fi repetat această lamentație? Am progresat în vreun fel în acest sens? Știm răspunsul. Ești îngrozitor de pretențios atunci când este vorba de iubitul tău *adevăr*, totuși nu consimți ca principiul autorității să guverneze. Trebuie neapărat să se instaureze *libertatea* și *democrația*. De ce? Eu nu înțeleg asta. Ai citit memoriile lui Herzen atât de selectiv, încât ți-a scăpat următorul pasaj: «Se duce oare cineva cu respect față de adevăr să afle părerea primului om pe care-l întâlnește în drumul său? Ce s-ar fi întâmplat dacă cineva de talia lui Columb sau Copernic ar fi făcut să depindă descoperirea Americii și mișcarea de rotație a globului pământesc de o majoritate de voturi?» Ce spui de asta? Și Platon, divinul nostru Platon, n-a avut el darul profeției atunci când a prezis că toată democrația se va termina în tiranie? Oamenii nu știu ce să facă cu libertatea; ea le complică prea mult viața. În privința asta, Dostoievski n-a făcut altceva în cărțile sale decât să-l

copieze pe Platon. Nu s-a împlinit totul? Ai văzut cum milioane și milioane de oameni i-au aclamat pe marii noștri conducători, exact precum în descrierea făcută de nemuritorul Mare Inchizitor? Dă-le oamenilor libertate, și ei o vor transforma în desfrâu. Apoi se vor ridica iarăși voci în apărarea «valorilor și normelor» și primul Conducător cât de cât versat în nobila artă a retoricii va fi venerat ca un semizeu. Ai văzut lucrurile astea cu propriii tăi ochi. De ce crezi că s-ar schimba ceva în viitor?

De ce ai așa o repulsie față de fascism? Chiar este democrația ta cu mult mai bună? Vor fi conducătorii ei mai buni decât cei ai utopiei noastre fasciste? Nu sunt prost: știu bine că vom pierde acest război. Poate să mai dureze încă un an, poate doi, dar apoi aventura asta se va sfârși. Mie puțin îmi pasă. Ideile noastre vor dăinui, iar ceea ce noi am aflat va rămâne posterității drept învățătură. Ascultă la mine: cu mult simț al dramei, «se va restabili democrația pretutindeni în lume». Și-apoi? Noi am inventat puterea propagandei, a imaginilor și a exaltării colective. Noi am înțeles că oamenii sunt mai interesați de forme și de efectul lor decât de conținut. Chiar crezi că există fie și numai un singur partid politic care să poată nega acest adevăr? Crezi că un politician care vrea să se sustragă acestei realități mai are șanse de succes? Imagini frumoase și retorică — asta-i invenția noastră, prietene, și nimeni nu i se va putea sustrage.

Ceea ce chiar nu înțeleg este cum de poți crede că democrația și cultura ta pot coexista. Masele nu sunt interesate, căci capul lor refuză orice întrebări, iar pântecele vrea să fie hrănit. Politicienii nu sunt interesați, căci puterea lor stă în prostia maselor. Iar cei cu adevărat puternici, oamenii cu bani, nu sunt interesați, căci cultura costă bani. Ai fost vreodată în America? Eu am fost — oameni drăguți, *nice people*, dar fără cultură. Crede-mă, la cincizeci de ani după restabilirea democrației pretutindeni în lume, cultura va fi exilată. Economia,

banii vor guverna, și ceea ce nu are *valoare comercială*, nu este *democratic* și *eficient*, nu va mai exista. Editura ta, cărțile tale, revista ta vor fi primele victime. Iar acolo unde vor mai fi cărți, nu vor mai fi citite. Totul va trebui să fie *nou*, *sexy* și *plăcut*. Asta se vinde, asta e ce vor oamenii. Vrei, în sfârșit, să recunoști că democrația și cultura *nu* pot coexista? Era previzibil, s-au făcut încercări, dar totul a fost în van. *Fie*.

De ce ne opui atâta rezistență? Nu pricepi că adevăratul nostru inamic este același capitalism pe care îl detești și tu? Că am început bătălia împotriva omnipotenței banilor? Că vrem să opunem hedonismului valori și norme, iar americanismului tradițiile noastre, cultura noastră, identitatea noastră. Din fericire, cei mai mulți intelectuali au înțeles că noi luptăm împotriva degradării societății noastre și pentru recuperarea valorilor noastre clasice. De aceea, mulți dintre ei au trecut la fascism, n-au avut nimic de obiectat la jurământul de credință. Bun, noi le cerem supunere, dar în schimb le oferim șansa să aparțină iarăși unei elite veritabile. Și pe deasupra, cât de critici sunt, de fapt, prietenii noștri intelectuali? Cunoști pe cineva mai ambițios și mai preocupat de recunoaștere și faimă decât sofiștii contemporani care, în afară de o mulțime de păreri, n-au nimic de oferit?

Vrei să faci lumea mai bună. Ai observat că toți revoluționarii, de la iacobini până la marxiști, de îndată ce au pus mâna pe putere, n-au vrut nimic altceva decât să acumuleze și mai multă putere? Și ai observat că săracii pământului, de îndată ce au bani, nu vor nimic mai mult decât să acumuleze și mai mulți bani? Mai multă putere, mai mulți bani; mai multă putere, mai mulți bani. Lumea nu este niciodată mulțumită cu ce are. Să numim asta o lege a naturii umane. Este imposibil de închipuit o lume în care să nu guverneze această lege. Și nu există lege care să nască mai multă violență decât

legea lăcomiei. Nu-i așa de greu de înțeles asta. Cu mult mai greu mi-e să înțeleg — și sper că poți să mă ajuți în chestiunea asta — cum spirite atât de ilustre, ca Socrate, Petrarca, Dostoievski, Herzen, toți niște eroi pentru tine, au tras concluzii atât de greșite în ciuda faptului că înțelegeau natura umană atât de bine. Căci tocmai pentru că oamenii *nu* sunt buni, nu poți spera niciodată la o lume mai bună.

Dacă lumea nu poate fi schimbată în bine — și sper că aceste decenii au arătat că asta nu se va întâmpla niciodată —, atunci doar o concluzie este cea corectă: este bine să te supui puterii aflate la guvernare, să te adaptezi și să încerci să acaparezi tu însuți cât mai multă putere. Nu te mira că un preot catolic ca mine poartă acum zvastica. Nu este biserica romano-catolică instituția cea mai potrivită pentru a învăța supunerea absolută și arta adaptării? Va mai vorbi un preot adevărat atunci când Papa spune: «Taci!»? S-ar mai fi bucurat fascismul în țara asta de-atâta succes dacă nu le-am fi împărtășit oamenilor învățătura noastră? Și, pe deasupra, așa de multe diferențe de fond între catolicism și fascism nici nu prea sunt. Germanii exagerează cu antisemitismul lor. Noi n-am avut niciodată problema asta — eu, cu siguranță nu. Dimpotrivă, am avut mereu o mare admirație față de tradiția voastră intelectuală și de vocația voastră de popor ales. Mă recunosc în ea. Poate că după război veți avea, în sfârșit, propriul vostru stat. În sfârșit, propria ta țară. Și știi ce-o să se întâmple apoi? O să vrei *mai mult* teritoriu! Pot să înțeleg asta foarte bine, cu toate că, din perspectivă istorică, ideea este puțin cam retrogradă. O țară modernă nu vrea mai mult teritoriu, o țară modernă caută *noi piețe de desfacere*. Tot respectul față de celelalte popoare câtă vreme ne cumpără mărfurile! Puterea economică, prietene, asta-i puterea viitorului.

Hai să încheiem această discuție în stil socratic și să spunem că nu pentru binele lumii ți-ai asumat această soartă mizerabilă. Și viața ta ar trebui să fie prea prețioasă pentru a fi sacrificată pentru o cauză pierdută."

Vocea a tăcut. Nu se mai auzeau nici măcar chicote de râs. Când vocea a reînceput să vorbească, ceva s-a schimbat. Dacă mai înainte suna apatic, fără să trădeze vreo emoție, acum ea pronunța cuvintele mai apăsat, se simțea tremurul emoției, exteriorizând parcă o mânie reținută.

„Mai rămâne o singură posibilitate. Nu-ți pasă de *lume*, ci doar de *tine însuți*. Cum a numit asta Socrate în apărarea lui? «Îngrijește-te de cuget, și de adevăr, și de suflet ca să fie cât mai frumos!» Ce patetic! Astea sunt prostiile în care crezi? Mi-e greu să cred asta, și totuși nu găsesc altă explicație pentru viața pe care o duci și pentru alegerile făcute de tine.

Îți mai amintești dialogul dintre Socrate și înțeleptul Kallikles? Cum îi reproșează adevăratul înțelept filosofului tău: «Căci dreptul și frumosul după natură — eu îți vorbesc acum cu toată libertatea — cer celui ce vrea să trăiască bine să-și lase pasiunile să crească atât de mari, fără să le pună stavilă... Pentru cei care au parte de la început să fie fii de regi ori sunt capabili prin firea lor să dobândească conducerea, tirania sau domnia, ce poate fi, în realitate, mai urât și mai rău pentru acest soi de oameni decât cumpătarea? Fiindu-le permis să se bucure de toate bunurile, fără să aibă vreo opreliște, cum or să-și impună, lor înșilor, ca stăpână, legea mulțimii, judecata și critica ei? Și cum să nu devină ei nefericiți din pricina acestei pretinse frumuseți care ține de justiție și înțelepciune, dacă nu pot oferi prietenilor mai mult decât dușmanilor, tocmai în cetatea pe care o conduc ei? În ceea ce privește adevărul, pe care spui că îl cauți, Socrate, iată cum stau lucrurile: viața de plăceri, nestăpânirea și libertatea, dacă sunt încurajate fac

virtutea și fericirea omului. Celelalte toate sunt artificii, sunt convenții omenești contrare naturii, zădărnicii fără nicio valoare.»

Este acesta adevărul ori nu? Și îngăduie-mi să adaug cu umilință că mijlocul cel mai bun pentru a ajunge la această fericire îl constituie adaptarea și supunerea — chiar și în democrație, ba mai ales în democrație, prietene.

N-am fost de față la dialogul dintre eroul tău și al meu, dar pot să te asigur că Socrate n-a mai reușit decât să bâiguie ceva drept răspuns. Uită ce-a scris Platon — el a vrut, pur și simplu, să prezinte felul de-a fi al bătrânului într-o lumină mai favorabilă decât era el în realitate. Dar nici Platon nu trece cu vederea faptul că Socrate, de fiecare dată, are doar un singur argument împotriva realității irefutabile pe care nici el nu poate, nu vrea să o nege: sufletul nemuritor al omului aspiră la originea sa divină — adevărul.

Bun, și cu asta ce facem? În primul rând, «divinul» îmi pare destul de problematic, câtă vreme știm amândoi, și tu și eu, că singurul zeu care poate exista este de-a dreptul *omni-impotentus*. Și cred că nu mă înșel dacă plec de la premisa că și tu ai cunoștință de Nietzsche, Darwin și Freud, care, fiecare în felul lui, nu face altceva decât să repete marele adevăr al lui Kallikles."

Vocea devenea mai puternică, mai îndârjită.

„De unde vin atunci toate prostiile astea despre suflet și adevărul divin? Eu știu, și dacă este adevărat, o să ard în focul iadului. Dar singurul iad este aici pe pământ, prietene. Un iad din care eu am izbutit să scap."

Pentru o clipă, s-a lăsat iarăși tăcerea.

„Leone, dintotdeauna am vrut să-ți pun întrebarea asta."

Vocea a început să vorbească șoptit.

„Dar dacă Socrate n-are dreptate, îți dai seama ce înseamnă asta? Înțelegi că într-un asemenea caz toată

viața ta, tot ce-ai făcut, se bazează pe o îngrozitoare, imensă eroare? Că te lași torturat și că vei muri curând, la nici treizeci și cinci de ani, fiindcă ai crezut într-o eroare?"

Nu s-a mai auzit nimic. Zgomotul unei uși trântite. I s-a făcut negru în fața ochilor.

* * *

Deodată i-a venit în minte o altă imagine. O dimineață de vară timpurie. În văpaia primelor raze de soare, câmpurile de grâne colorau colinele din depărtare într-un galben și mai intens. Satul era gol. Tocmai își sărutase cei doi copii care dormeau și bebelușul abia născut. Era gata să plece la Roma, dar tânăra lui soție insista ca el să-și bea măcar cafeaua. Puțin mai târziu, amândoi erau afară, în fața ușii căsuței în care-și petrecuseră trei din cei cinci ani ai căsniciei. Un bâtlan albastru zbura maiestuos pe deasupra. Ea l-a îmbrățișat, l-a sărutat. „Fii cu grijă!", i-a spus încet. El a privit-o în ochi, a zâmbit, i-a mângâiat părul tuns scurt și i-a spus: „Fii fără frică!" Apoi totul a devenit alb.

Bibliografie selectivă

Goethe, Johann Wolfgang — *Faust*, Traducere de Șt. Augustin Doinaș, Univers, București, 1982.

Gracián y Morales, Baltasar — *Oráculo manual y arte de prudencia*, Castalia, 2003.

Herzen, Alexander — *From the Other Shore* și *The Russian People and Socialism*, Oxford University Press, Oxford, 1979.

Herzen, Alexander — *My Past and Thoughts*, Londra, Chatto and Windus, 1968.

Mann, Thomas — *Doctor Faustus. Viața compozitorului german Adrian Leverkühn povestită de un prieten*, EPLU, București, 1966.

Mann, Thomas — *Muntele vrăjit*, Editura pentru Literatură, București, 1969.

Platon — *Opere* (I-VI), Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1974-1986.

Todd, Olivier — *Albert Camus: A Life*, Alfred A. Knopf, 1997.

Whitman, Walt — *Opere alese*, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1956.

Nota autorului

Pe lângă „conversații de neuitat", există scrisori de neuitat. Una dintre acestea este cea pe care Niccolò Machiavelli i-a scris-o prietenului său Francesco Vettori în 10 decembrie 1513. În scrisoare el îi explică acestuia cum a ajuns să scrie micul, dar importantul său tratat *Principele*. Următorul paragraf este celebru:

> Când se lasă seara, mă întorc acasă și mă apuc de studiu; din prag îmi dau jos hainele de lucru, pline de praf, și mi le pun pe cele de curtean. Astfel îmbrăcat, pășesc în venerabila curte a anticilor, unde, primit de ei cu solicitudine, mă hrănesc cu ceea ce-mi este destinat numai mie și pentru care am fost născut. Nu mi-e teamă să stau de vorbă cu ei și să le pun întrebări privitoare la motivele acțiunilor lor, iar ei, cu bunătatea lor omenească, îmi răspund. Ore întregi scap de orice plictiseală, uit de toate grijile, nu mă mai tem de sărăcie și nu-mi mai este frică de moarte. Mă cufund complet în lumea lor.

Am invitat prieteni vechi din bibliotecă să contribuie la scrierea acestei cărți. Dacă anumite fraze și conversații vă par familiare, ele sunt împrumutate direct, prin amabilitatea editorilor și traducătorilor care le-au pus la

dispoziția publicului. Alte cuvinte sunt ale mele. Cititorii iritați de pasajul necitat din „Conversații inactuale..." îl vor găsi în capitolul 34 din *Doctor Faustus*.

Cititorii care vor să urmărească alte citate sau, și mai bine, să participe la conversații de neuitat, precum cele menționate în cartea mea, vor găsi sursele în *Bibliografia selectivă*. Machiavelli avea dreptate: cel mai bun leac pentru alinarea plictisului, pentru ușurarea greutăților și pentru a diminua teama de sărăcie și frica de moarte este petrecerea a cel puțin patru ore pe zi în conversații cu maeștrii lumii filosofice și literare. Așa cum Socrate ar fi spus-o în termeni mai pozitivi, conversația cumpănită este cea mai bună cale de a examina viața și de a o face demnă de a fi trăită.

Postfață

Europa de azi și vocea care lipsește. Umanismul

Societatea occidentală de astăzi are aceleași convingeri ca fascismul și comunismul.

Rob Riemen, *Noblețea spiritului*

Din motive probabil istorice și geopolitice, pentru români, Europa Unită nu pare a fi un ideal decât în măsura în care se poate dovedi un instrument al prosperității și independenței naționale. Judecând după absența lor din dezbaterea privind *conținutul* viitoarei Europe, românii par motivați în decizia lor *fermă* de a fi în interiorul Europei Unite de argumente esențialmente non-ideale și pragmatice. E vorba de două ieșiri: ieșirea noastră din logica orientală a subdezvoltării; și ieșirea noastră din logica intereselor rusești.

Aceste argumente sunt și valide și respectabile. Dar, mizând totul pe rațiuni istorice și pe pragmatismul geopoliticii, românilor riscă să le scape dimensiunea pur ideală a proiectului european. Spre deosebire de polonezi, care, prin modul în care au participat la disputa legată de Constituția europeană, au dovedit că pentru ei Europa este (în primul rând) o idee, românii au luat intrarea lor în instituția Europei Unite în mod pragmatic, ca pe o chestiune (în primul rând) de fonduri și proceduri. În timp ce, pentru polonezi, Europa unită este (și) o idee, ea nu este,

pentru români, decât un pachet de norme și o promisiune de prosperitate: văzut dinspre România, sufletul Europei se reduce la un *acquis communautaire*. Nu a existat, de aceea, nicio dezbatere românească referitoare la cum ar trebui să fie Noua Europă. Dacă am fi fost atenți (și) la realitatea spirituală exprimată prin Noua Europă, nu doar la normativele emanate pe bandă rulantă de la ea, am fi remarcat că arhitecții ei au operat o drastică reducție a Europei tradiționale.

Înainte de toate, raportul celor care gândesc *ideea* Noii Europe cu tradiția europeană este tensionat. Precum avangarda artistică de la începutul secolului XX, care voia o artă nouă, aflată în totală ruptură cu trecutul, arhitecții Uniunii Europene par a avea în minte o Europă *brand new*, care să aducă din trecut doar numele, fără tradițiile care l-au făcut posibil și i-au conferit inconfundabilul renume. În al doilea rând, niciuna dintre cele două mari tradiții care au făcut Europa modernă, creștinismul și umanismul, nu intră în vederile tehnocraților europeni. Ei cred că Noua Europă trebuie să fie un mecanism și de aceea se comportă față de Europa reală ca niște ingineri. Intențiile le trădează viziunea. Ei par să creadă că, de vreme ce doctrina oficială a modernității conține afirmația că nu există suflet, iar dacă există, că el nu poate fi decât o realitate fizico-chimică muritoare, atunci nici Europa nu poate fi altceva decât „prezent plus instituții", adică un *acquis communautaire* tehnic și lipsit de suflet. Drept urmare, nici umanismul, nici creștinismul, care făceau parte constitutivă din definiția vechii Europe, nu par să își mai poată găsi un loc în definiția Noii Europe. Miza dezbaterii privind Noua Europă este sufletul Vechii Europe.

Dacă excomunicarea creștinismului de către comunitari poate invoca o tradiție, oricât de îndoielnică ar fi aceasta (de pildă, tradiția anticreștină a Revoluției Fran-

ceze), tacita evacuare a umanismului nu poate invoca decât rătăcirile antiumaniste ale postmodernismului, care nu poate forma o tradiție decât pentru a o distruge. Canonul literar occidental a fost deconstruit și delegitimat, iar canonul său filosofic a fost transformat într-un act de acuzare împotriva Occidentului. Treptat, printr-un consens bizar, dar tenace, limbile clasice au dispărut din învățământul de masă. Cum în Noua Europă totul trebuie transformat din temelii, după noi și tot mai noi directive, a apărut și „Directiva Bologna", care a fost chemată să reglementeze cum trebuie făcut, în mod uniform, învățământul. Aplicată servil și fără nicio discuție critică, „Directiva Bologna" transformă pe nesimțite vechea universitate modernă (universitatea humboldtiană), care fusese centrată pe valorile umanismului, într-o piață comercială a studenților și profesorilor care negociază între ei unități și credite — semne și însemne ale fostelor materii de studiu. Cultura umanistă nu se mai află nici în grațiile și nici printre referințele noii generații de birocrați de la Bruxelles. După epoca întemeietorilor, care erau prin vocație umaniști și prin educație creștini, a venit acum epoca inginerilor-constructori, care prin educație sunt pozitiviști și prin vocație pragmatici. Pentru părinții fondatori ai Europei, Homer era o referință a Europei eterne; pentru nepoții lor, el a devenit o notă de subsol a vechii Europe, în care cei mai mulți nu mai știu să vadă, cu agasare, decât o Europă învechită. Vocea care, în mod izbitor, lipsește din definiția Noii Europe este umanismul.

Pentru a spune *ce a fost* umanismul european ca realitate istorică, lucrările de referință accesibile sunt prea numeroase pentru a mai trebui să menționez aici vreuna. Pentru a înțelege însă ce este umanismul ca experiență de viață și ca realitate europeană *transistorică*, cartea care trebuie neapărat citită este cea pe care o aveți acum în mână: eseurile lui Rob Riemen grupate sub titlul

Noblețea spiritului. Un ideal uitat: o carte elegantă, compusă ca un poem didactic, scrisă cu însuflețirea și pasiunea unui pean*, o pledoarie de o neobișnuită luminozitate (în timpurile noastre cinice, relativiste și comerciale) pentru demnitatea și divinitatea unui anumit mod de viață, în chip dezinteresat închinat căutării adevărului, întrupării frumuseții și înfăptuirii binelui; o carte plină de îngrijorare și iubire față de și pentru civilizația europeană, care ne spune unde ne aflăm, reamintindu-ne unde am fost, și care reușește să restituie conținutului istoric și academic de „umanism", pândit de uscăciune și pedanterie livrescă, prospețimea experienței de viață din care acesta s-a născut și în care autorul vede experiența de viață tipică a civilizației europene: conversațiile între egali, dezbaterile între prieteni, controversele desfășurate sub semnul civilității. Demnitatea, libertatea, respectul, căutarea sub semnul adevărului, al pietății și al divinității — acestea sunt, potrivit lui Riemen, coordonatele umanismului ca mod de viață. Nu altceva decât ceea ce Spinoza numea *amor Dei intellectualis***

Cartea are patru părți: „Preludiu: cină la River Café", „Lupta lui Thomas Mann", „Conversații inactuale pe teme actuale", „Fii fără frică" și este construită muzical în jurul portretelor câtorva personaje remarcabile, prin evocarea unor conversații memorabile, imaginând monologurile câtorva personaje faimoase și întrețesând printre aceste modele de tapiserie firul unei polemici tragice. Portretele sunt ale lui Joseph Goodman (omul care și-a distrus capodopera), Baruch Spinoza (omul

* Un „poem didactic", un „pean" închinat „nobleței de spirit" alcătuiesc, pentru Rieman, cele douăsprezece principii pe care le-a învățat Czesław Miłosz de la Jeanne Hersch (vezi eseul „Conversații inactuale pe teme actuale").

** *Ethica*, Pars quinta, Propositio XXXII; XXXIII.

care a refuzat orice formă de putere) și Thomas Mann (omul care a creat cu tenacitate capodopere)* Conversațiile sunt unele reale (cea din 1919, în jurul lui Chaim Breisachter; cea din 1946, provocată de Malraux), altele imaginare (Naphta–Settembrini), altele imaginate după un model real (Socrate redat de Platon). Monologurile inventate sunt atribuite lui Nietzsche (despre nihilism), lui Platon (despre idealul de viață ilustrat de Socrate) și torționarului lui Ginzburg (despre nulitatea aceluiași ideal). Polemica este îndreptată împotriva intelectualilor care legitimează crima, care subordonează distincția absolută dintre bine și rău dogmelor ideologiei — în slujba căreia, orbi și fanatici, se pun —, împotriva intelectualilor care bruiază toată umanitatea cu zgomotul talentului lor egoist.

Din „Preludiu" aflăm cum a ajuns această carte să fie scrisă: ca o datorie față de un om care, din scrupul și exigență, și-a distrus, în perspectiva morții iminente, opera prin care avea certitudinea că poate da un răspuns unei barbarii, în special, și barbariei, în genere. Barbaria specifică era 11 septembrie 2001, iar barbaria generică era crima care străbate fără întrerupere istoria. Spre dezolarea lui Riemen, barbaria de la 11 septembrie și-a găsit destui avocați între intelectualii de stânga, cărora atacul fundamentaliștilor islamici nu li s-a părut lipsit de justificare. Ce sunt morții din New York față de zecile de milioane de sărmani uciși de economia occidentală, de cultura foamei, a violenței și a exploatării pe

* De altfel, titlul reia un titlu al lui Thomas Mann: e vorba de volumul de eseuri *Adel des Geistes: sechzehn Versuche zum Problem der Humanität* („Adel des Geistes" înseamnă aristocrația spiritului; de-a lungul acestei postfețe am optat pentru o traducere flexibilă), alcătuit de Mann, în 1945, din meditațiile închinate de-a lungul anilor câtorva dintre marii scriitori ai canonului occidental: Schopenhauer, Tolstoi, Fontane, Lessing, Cervantes, Freud, Goethe.

care America o propagă în lume? se întreba Dario Fo. Atacurile trebuie văzute ca o critică adusă civilizației Americii, spunea și Norman Mailer. Iar Susan Sontag se întreba când o să înțelegem că ceea ce s-a întâmplat cu turnurile gemene nu este deloc un atac laș împotriva civilizației, ci o consecință directă și meritată a politicii americane.

Omul care refuza să admită echivalarea uciderii unor inocenți cu o formă legitimă de protest (ori critică) nu luase nici premiul Nobel, precum Dario Fo, nu era niciun intelectual respectat, precum Susan Sontag, și nici nu avea vreo autoritate (reviste, renume, operă în spate), precum Norman Mailer. Nu putea invoca în sprijinul refuzului său decât convingerea că răul este rău indiferent de motivele lui și că dincolo de logica terorii care naște teroare se poate ajunge într-un singur fel: invocând, împotriva ambelor barbarii, atât a celei care ucide, cât și a celei care justifică crima, tradiția libertății și noblețea spiritului. Omul care ridica noblețea spiritului ca pe o spadă împotriva barbariei era Joseph Goodman, un necunoscut și un ratat (din punct de vedere social), dar, pentru prieteni și pentru întâmplătorii săi admiratori, un pianist de geniu. În fața autorității culturale și a prestigiului unor Dario Fo, Norman Mailer și Susan Sontag, Joseph Goodman nu putea invoca nici autoritate, nici prestigiu. Nu avea nimic, cu excepția încrederii în puterea nobleței spiritului.

Cu toate acestea, ideea de a celebra umanitatea printr-un pean închinat aristocrației spiritului (care este ideea acestei cărți) i-a fost dată lui Rob Riemen de felul în care necunoscutul și ratatul Joseph Goodman, omul niciunei autorități, s-a raportat la 11 septembrie 2001, opunând barbariei nu o armă, nu o politică, nu o ideologie — ci, pur și simplu, noblețea spiritului. Aceasta te ajută să identifici fără greș răul, chiar și atunci când răul e făcut în numele ideilor în care crezi. Tot ea te ajută să

identifici corect valoarea, chiar și atunci când valoarea nu e sancționată social și e ignorată academic. Și tot noblețea spiritului te face să adopți față de lucruri și oameni o atitudine de reverență, respect și pietate.

Care este genealogia acestei atitudini? Pe urmele lui Goethe, Riemen indică scrisoarea lui Ulrich von Hutten către Wilibald Pirckheimer din 25 octombrie 1518, în care acesta revendică, împotriva aristocrației de sânge, aristocrația spiritului. Spre deosebire de aristocrația de sânge, care e accidentală și locală, aristocrația spiritului poate fi a tuturor, pentru că e universal-umană. Riemen îl citează aici pe Baldassare Castiglione, cu *Il libro del Cortigiano* (1528), dar l-ar fi putut evoca și pe Cicero, cu argumentul suprem al acestei atitudini, care provine din *Tusculanae Disputationes* (II, 5, 13), lucrare compusă în anul 45 î.Hr. Cicero compară sufletul needucat (*animus sine doctrina*) cu rezultatul transformării lui, prin educația filosofică — *cultura animi philosophia est*. Modelul cultivării sufletului era, pentru Cicero, îngrijirea plantelor și prelucrarea pământului. Ideea sa era aceea că *animi cultura* și *agri cultura* trebuie înțelese în același fel, ca procese deopotrivă naturale și artificiale, prin care ceva lipsit de *rânduială* și ivit din natură *la întâmplare* este lucrat și prelucrat pentru a deveni ceva rânduit și crescut înadins, anume pentru a ilustra o ordine necesară, care, în cazul omului, este ordinea spiritului. Riemen ilustrează această ordine a spiritului prin viața și opera lui Thomas Mann, expuse în primul capitol al cărții, „Lupta lui Thomas Mann"

Dacă Thomas Mann este eroul personal al lui Rob Riemen („încarnarea civilizației europene", așa i-a fost prezentat Thomas Mann președintelui F. D. Roosevelt), cei mai fascinanți eroi ai cărții lui Riemen sunt însă conversațiile și monologurile pe care le imaginează, pornind fie de la documente, fie de la stări de spirit plauzibile. Astfel, îl vedem pe Socrate, *la propriu*, stând de

vorbă cu prietenii și argumentând că soluția la toate problemele cetății este transformarea filosofilor în regi și a regilor în filosofi. Apoi, pe fundalul sugestiei lui Socrate că puterea ar trebui să aparțină intelectualilor, Riemen ne face să asistăm la reluarea disputei dintre Naphta și Settembrini, care fusese imaginată, cum știm, de Thomas Mann în *Muntele vrăjit*, după care ne poartă în intimitatea unei conversații care a avut loc după Primul Război Mondial, între niște pașnici și erudiți savanți (Chaim Breisachter, Egon Unruhe, Georg Vogel, Daniel Zur Höhe și profesorul Holzschurer, specialistul în Dürer), care, la unison, constată cu satisfacție moartea civilizației europene și aprobă folosirea violenței împotriva libertății. Asta dorise oare Socrate? Și de unde această ură a intelectualilor împotriva civilizației care i-a făcut posibili?

Aflăm răspunsul la aceste întrebări printr-o altă conversație, care i-a adunat laolaltă, în 29 octombrie 1946, pe Malraux, Sartre, Koestler, Manes Sperber și Camus. Scopul: să găsească un răspuns la întrebarea „Cum se poate pune capăt minciunii care a permis statelor să comită crime fără precedent împotriva indivizilor?" Koestler propune un cod politic minimal, de natură morală. Malraux refuză să mai sprijine ceva închizând ochii. Sartre declară că nu își poate întoarce convingerile morale împotriva URSS. Intervenția lui Camus e cea mai interesantă. El spune: „Nu credeți că noi toți suntem responsabili de lipsa valorilor? Și că noi toți cei care ne tragem din nietzscheanism, nihilism și materialism istoric ar trebui să declarăm public că ne-am înșelat, că există valori morale și că de-acum înainte vom face tot ceea ce este necesar pentru a le fundamenta și explica? Nu credeți că acesta ar putea fi începutul oricărei speranțe?" Poziția lui Camus, în toată modestia și fragilitatea ei, este a umanismului. Firește, Sartre e indignat. Cum să opui Uniunii Sovietice *morala*? Cu finețe, Riemen

comentează: „Nu poate exista civilizație fără conștiința că omul este o ființă cu dublă natură. El are o existență pământească, fizică, dar se deosebește de regnul animal fiind și o ființă spirituală: el cunoaște lumea ideilor. Este o făptură care are cunoștință de existența adevărului, bunătății și frumuseții, știe de esența libertății și a dreptății, a iubirii și milosteniei. Temeiul oricărei forme de civilizație îl constituie ideea că omul nu trebuie să-și extragă demnitatea și adevărata identitate din ceea ce este — carne și sânge —, ci din ceea ce trebuie să fie: purtătorul acestor calități vitale eterne, valori care întruchipează ce este mai bun în existența umană: imaginea demnității umane." Iar civilizația (ne spune Goethe) „este o permanentă lecție de respect: față de sacru, față de pământ, față de semenii noștri și, în cele din urmă, față de noi înșine"

De unde vine acest respect, această pietate, această reverență? Teoria lui Rob Riemen este că umanismul nu e un sistem de valori (între altele), ci un mod de a identifica adevărul, care este standardul absolut. Adevărul nu e ceva din realitate, un obiect ori o potrivire cu obiectul; nici ceva relativ, de care să dispunem după plac ori interese. Adevărul este măsură și valoare, idealul (nu *un* ideal) spre care orice ființă umană trebuie să aspire. După standardul adevărului se evaluează demnitatea umană, de aceea, adevărul este standardul absolut. Absolutul este dat omului în ideea de adevăr. Iar adevărul numai prin conștiința noastră poate fi cunoscut ca standardul absolut la care trebuie să aspirăm. Adevărul este idealul al cărui mediu de realizare este conștiința. Prin conștiință, adevărul este cunoscut, dar niciodată posedat. A-l prinde înseamnă fie a-l pierde, fie a-l fi confundat cu un adevăr derivat. Absolutul admite ca definiție chiar acest principiu: este (i) ceea ce poate fi dobândit fără a putea fi vreodată posedat; (ii) ceea ce în posesie se pierde; (iii) ceea ce poate fi dobândit numai

ca non-posesie; (iv) ceea ce se dobândește fără posesie; (v) ceea ce, având, nu posezi, ci ești; (vi) ceea ce poate fi posedat numai ca ființă — acesta este adevărul, standardul absolut: „adevărul care poate fi cunoscut numai de propria noastră conștiință drept norma absolută după care trebuie să ne orientăm" *

A accepta surogate de adevăr ne degradează umanitatea. Adevărul nu este niciunul dintre adevărurile derivate. De aceea, pentru a putea distinge, facultatea crucială a inteligenței este discernământul. Riemen, pentru darul deosebirii duhurilor, îi dă cuvântul lui Thomas Mann: „Conștiința îl învață să deosebească; el este, așa cum spune Domnul, «după chipul Nostru»; el știe ce este bun și ce este rău, el stăpânește absolutul. Acesta îi este dat în gândurile despre adevăr, libertate, dreptate, și odată cu aceste gânduri se sădește în el și visul eliberării din lumea deficitar-naturală, visul perfecțiunii."** Omul trebuie să știe să deosebească între ceea ce este absolut și ceea ce este derivat. Toată înțelepciunea este să poată distinge între ceea ce este trecător (și poate fi posedat) și ceea ce este etern (și poate fi doar dobândit, prin cunoaștere, contemplație, reverență, pietate, reculegere). Absolutul se revelează în capacitatea de a distinge și, în același timp, de a trăi realitatea distincției. Viața dusă după standardul adevărului, adică potrivit măsurii pe care adevărul o determină ca demnitate, ca valoare eternă, sustrasă timpului și dedicată transcendenței, este noblețea spiritului.

Ultimul capitol al cărții lui Riemen este cel mai tulburător. Peanul închinat nobleței spiritului se încheie cu un contrapunct tragic: între *nihilismul valorilor*, superb realizat de Riemen printr-un monolog al lui Nietzsche,

---

* Vezi p. 70; la fel, pp. 63 sq.
** *Ibidem*, p. 63.

și *curajul fizic* în fața morții, ilustrat prin atitudinea a doi iluștri condamnați la moarte: Socrate și Leone Ginzburg. Primul, trăind într-un ceas al istoriei care nu a cunoscut încă îngenuncherea ideii de om, înfruntă moartea triumfător, încrezător în faptul că noblețea de spirit există și că este adevărul, standardul absolut; al doilea, trăind în miezul celei mai teribile puneri în cauză a înseși ideii de om, e sfâșiat de dubii: dacă Socrate s-a înșelat și idealul aristocrației spiritului — al binelui, adevărului și frumosului — nu este decât o teribilă și îngrozitoare eroare? Amândoi însă sunt curajoși: și reușesc să îi opună morții noblețea spiritului.

Este un fel de a spune că ultima și cea mai importantă valoare a umanismului este curajul: nu doar cel moral, ci și curajul *fizic* în fața morții. Dacă l-ar fi cunoscut pe Nicolae Steinhardt, Riemen i-ar fi dat lui, acum, cuvântul: „Orice știință are taina ei de bază, ce poate fi surprinsă în momente de criză. [Taina] dreptului constituțional [...] e curajul fizic în fața morții. Dreptul constituțional [...] e știința garantării libertății. Și libertatea nu o poate garanta *până la urmă* nicio lege, nicio constituție, nicio curte de justiție, niciun procedeu juridic"*. Atunci *ce* o poate garanta? Răspunsul e categoric: libertatea nu poate fi garantată, în momente de criză, decât de curajul fizic în fața morții al celor care o apără de asaltul barbarilor.** Aceasta este lecția lui Steinhardt și aceasta este, în viziunea lui Riemen, și înțelepciunea supremă a umanismului. „Fii fără frică!" e titlul ultimului eseu.

---

* N. Steinhardt, *Jurnalul fericirii* (http://www.scribd.com/doc/3036071/N-SteinhardtJurnalul-fericirii, p. 77).

** Ce sunt barbarii ne spune Riemen la pp. 95 sq. Potrivit lui Riemen, barbarii sunt intelectualii care au trădat idealul noblețeі de spirit; iar răul intră în lume prin forța de seducție a puterii și prin reaua credință a celor care sunt plini de talente. Diagnosticul e simplu, dar complet.

Socrate, în dialogul imaginat de Rieman, îi spune lui Platon, cu puțin înaintea executării sale: „Ceva este cunoscut cu adevărat abia atunci când nu mai poate fi uitat."* Dincolo de reminiscența unei definiții ajunse poncif a culturii („cultură e tot ce mai știi după ce ai uitat totul"), strălucește în acest enunț adevărata rădăcină a argumentului lui Platon împotriva scrierii. Potrivit acestuia, pentru a fi cu adevărat salvate, gândurile trebuie scrise în suflet, nu doar pe suporturi neînsuflețite; deoarece, dacă încredințăm obiectelor neînsuflețite memoria noastră, ea ne va face să uităm, înainte de a pierde *și* memoria pur mecanică (pe care suporturile neînsuflețite o favorizează), rațiunea pentru care izvorul cunoașterii este viu (nu mort), iar veritabila memorie constă în capacitatea de a face lucrurile să învie. Lucrurile moarte ne scutesc de efortul de a mai fi *noi* vii pentru a nu le face uitate. Pentru Socrate, a cunoaște ce este virtutea însemna a deveni virtuos. Nu se putea să știi adevărul fără să începi să fii tu însuți adevărat. Aceasta este veritabila rădăcină a argumentului lui Platon împotriva scrierii, distincția dintre însuflețit și mort.

În felul recomandat de Platon pentru a lupta împotriva uitării a reacționat și Czesław Miłosz, la cei nouăzeci de ani ai săi, când a aflat de moartea prietenei sale de o viață, Jeanne Hersch. A redactat un dodecalog a ceea ce a învățat de la ea. Iată-l.

„Ce-am învățat de la Jeanne Hersch?

1. Că rațiunea este un mare dar al lui Dumnezeu și că trebuie să credem în capacitatea rațiunii de a cunoaște lumea.

---

* Rieman, *Nobility of Spirit*, p. 132.

2. Că s-au înșelat cei care au vrut să submineze încrederea în rațiune, enumerând elementele care o determină: lupta de clasă, libidoul, setea de putere.
3. Că trebuie să fim conștienți de faptul că suntem prizonieri ai propriilor percepții, dar că, de aceea, nu trebuie să reducem realitatea la visele și fantasmele produse de spiritul nostru.
4. Că dragostea de adevăr este o dovadă de libertate și că minciuna este proprie sclaviei.
5. Că atitudinea corectă față de viață este respectul și că, de aceea, trebuie să evităm compania persoanelor care, cu sarcasmul lor, subestimează existența și elogiază neantul.
6. Că — și dacă vom fi acuzați de aroganță — viața intelectuală este guvernată de o ierarhie strictă.
7. Că dependența de care au suferit intelectualii secolului XX a fost *le baratin*, adică impostura.
8. Că în ierarhia activităților omenești arta este deasupra filosofiei, dar că un filosof prost poate dăuna artei.
9. Că adevărul obiectiv există, ceea ce înseamnă că din două afirmații contrarii una este adevărată, iar cealaltă falsă, exceptând anumite cazuri în care contradicția este legiferată.
10. Că, indiferent de destinul convingerilor religioase, trebuie să păstrăm „credința filosofică", adică credința noastră în transcendență, ca pe o caracteristică esențială a condiției noastre umane.
11. Că timpul exclude și dă uitării doar lucrările mâinilor și minții noastre care se dovedesc nefolositoare ridicării marelui edificiu al civilizației, secol după secol.
12. Că în propria noastră viață nu trebuie să ne lăsăm pradă disperării din cauza propriilor noastre greșeli și păcate, căci trecutul încă nu s-a încheiat, sensul lui fiind dat de faptele noastre ulterioare."

„Un poem didactic, un pean închinat nobleței de spirit" — spune Rob Riemen că este lecția Jeannei Hersch transmisă lui Czesław Miłosz, în carnea lui, prin viața lui. Un poem didactic, un pean închinat nobleței de spirit, la fel putem și noi caracteriza lecția primită de Riemen de la marii umaniști și transmisă de el nouă, sub forma unor cuvinte însuflețite, care, pentru că poartă viață în ele (așa cum ne învață Platon că e bine), nu se pot uita.

O carte minunată, de o inactualitate senină, profetică și vertiginoasă.

Horia-Roman Patapievici

Cuprins

Argument (Vladimir Tismăneanu) 7

Introducere (George Steiner) 11

Preludiu: Cină la River Café 15
Lupta lui Thomas Mann 45
Conversații inactuale pe teme actuale 73
Fii fără frică! 123

Bibliografie selectivă 153
Nota autorului 155

Postfață (Horia-Roman Patapievici) 157

CONSTELAȚII

„Ideile sunt pentru obiecte ceea ce sunt constelațiile pentru stele."
Walter Benjamin

„O carte plină de îngrijorare și iubire față de civilizația europeană, care ne spune unde ne aflăm reamintindu-ne unde am fost și care reușește să restituie conținutului istoric și academic de «umanism» prospețimea experienței de viață din care acesta s-a născut și în care autorul vede experiența de viață tipică a civilizației noastre: conversația între egali, dezbaterile între prieteni, controversele desfășurate sub semnul civilității. Demnitatea, libertatea, respectul, căutarea sub semnul adevărului, al pietății și al divinității – acestea sunt, potrivit lui Riemen, coordonatele umanismului ca mod de viață. O carte minunată, de o inactualitate senină, profetică și vertiginoasă."

Horia-Roman Patapievici

„Rob Riemen ne oferă o carte excelent argumentată și informată. Într-o epocă în care relativismul amenință să elimine distincția esențială dintre Bine și Rău, Riemen propune o re-evaluare lucidă a tradițiilor intelectuale care sunt fundamentul gândirii anti-autoritare (de la Socrate și Spinoza la Herzen și Leone Ginzburg). Cartea este un manifest împotriva capitulării morale și un apel pentru rezistența spiritului în raport cu diversele încarnări ale demonismului nihilist."

Vladimir Tismăneanu

Din aceeași colecție, editorul recomandă:

Dick Howard
Stafia democrației
Ioan Stanomir
Spiritul conservator
Vladimir Tismăneanu
Irepetabilul trecut

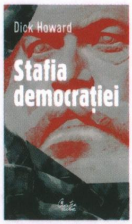

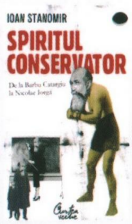

CURTEA VECHE CONSTELAȚII

pentru a comanda online sau pentru lista completă a titlurilor publicate la Curtea Veche, vizitează **www.curteaveche.ro**

Începi să afli
978-973-669-618-3
www.curteaveche.ro